

АФЛОТУН

# ҚОНУНЛАР

Тошкент  
«Янги аср авлоди»  
2008

*Ушбу асарда буюк файласуф Афлотун (Платон) давлат ва жамият тузилиши, қонунлар, қонунларга бўлган асосий талаблар, уларни аҳолига тушунтириш ва ниҳоят жорий этиш ҳақида мулоҳазалар юритади. Китобда умуминсоний қадриятлар, адолат, мардлик, номус, ватанпарварлик, ота-она ҳурмати, эзгу ишларни амалга ошириш каби масалалар ёритилган.*

Таржимон  
**УРФОН ОТАЖОН**

Масъул муҳаррир ва кириш сўз муаллифи

**ЎТКИР ҲОШИМОВ,**

Ўзбекистон Халқ ёзувчиси

Тузатилган қайта нашр.

ISBN 978-9943-08-264-9

© Афлотун. «Қонунлар». «Янги аср авлоди», 2008

## СЎЗ БОШИ

Демократия дегани нима, тоталитаризмчи? Қонун қандай яратилади ва унинг ижросини амалга оширадиганлар қандай бўлиши керак? Қандай қилинса, одамлар қонун ҳимояси остида эркин ва ҳалол турмуш кечиришлари мумкин?

Бундай саволлар кеча ёки бугун пайдо бўлган эмас. Бундан 25 аср, яъни роса икки ярим минг йил аввал яшаган машҳур файласуф олим Афлотун ҳам айнан шу саволларни ўз олдига қўйган ва “Қонунлар” китобида уларга жавоб беришга ҳаракат қилган. Албатта, 25 аср наридаги дунёқараш билан ХХІ асрдаги дунёқараш ўртасида катта тафовут бор ва Афлотуннинг кўп мулоҳазалари бугун эскирганлиги табиий. Лекин яхлит олганда унинг асарида шундай теран мулоҳазалар борки, улар бугун эмас, эртага ҳам долзарб бўлиб қолаверадилар. Негаки, инсоният бир томондан адолатли қонунларга бўйсуниши ва иккинчи томондан айнан ўша адолатли қонунлар уни ўз ҳимоясига олмоғи лозим. Бу дунёда мутлақ адолат бўлиши осон эмас ва амалда бунинг иложи ҳам йўқ. Афлотуннинг китобида эса одамзот қандай қилса адолатли қонун ҳимоясида яшайди, деган асрий саволларга берилган шундай жавоблар борки, улар бугунги кун қонунчилигига ҳам бемалол хизмат қилиши мумкин.

Афлотун бир ўринда шундай дейди. “Қаердаки қонунлар ҳокимлар устидан ҳукмрон бўлса, ҳокимлар эса қонунга қул бўлса, ўша давлатга худолар неъматлар ёғдиради”. Тағин бир ўринда олим, агар давлат қонунлар устидан яроқсиз ҳокимиятни ўрнатиб қўядиган бўлса, у ҳолда қонун ҳеч қандай фойда бермайди; аксинча давлат учун жуда катта зарар келтиради, деб таъкидлайди. Бу мулоҳазалар яқин бир аср давомида оддий фуқарони қонун номи билан нуқул кўрқитиб келган мустабид шўро тузумининг айнан ўзига берилган баҳодек жаранглайди. Қолаверса бугун Истиқлолга эришган Ватанимизда ҳам қонунни ўзича талқин қиладиган ва оддий одамларнинг ҳуқуқларини поймол қилаётган адолатсиз ҳуқуқшунослар йўқ, деб афсуски кафолат бериш қийин.

Ушбу китобда қонунларнинг асосий тамойиллари қандай бўлиши лозимлигидан тортиб бола тарбиясигача, низоларни қандай ҳал этишдан тортиб никоҳ ва оила масаласигача, муסיқавий тарбиядан тортиб, турли аниқ фанларни қай йўсинда ўрганишгача – батафсил баён этилган. Такрор айтаман, бу ки-

тоб тўлалигича бугунги кун талабларини ифода этмайди, ифода этиши мумкин ҳам эмас. Бироқ ундаги бош йўналиш – қонунларнинг адолатли бўлиши, қонун ҳимоячилари – ҳуқуқшунослар зиммасидаги виждонли бўлишни тақозо этадиган оғир юмушлар бениҳоя қизиқарли ва содда мисоллар билан тасвирланган.

Китобни ўқиб туриб, беихтиёр бир муаммони ўйлаб қолдим. Авваллари баъзи одамларда китобга ҳавас ниҳоятда кучли эди. Метродами, трамвай бекатидами, ҳатто боғда сайр қилиб юрган ошиқ-маъшуклар қўлидами, албатта китоб кўрардингиз. Ҳозир атрофимиздагиларнинг айримлари китоб ўқишдан кўра дискотекага кириб осмонга ирғишлашни, бирон санъаткор биродаримизнинг концертига ўн минг сўмга патта олиб, кириб икки соат ер тепиниб қийқиришни афзал кўрадилар. Албатта, дискотека ҳам, ўзи севган санъаткорнинг концертини томоша қилиш ҳам керак. Ҳаммасининг ўз маънавияти бор. Бироқ, 10 минг эмас 2 минг сўмга олинган китоб одамга икки соат эмас, икки йил эмас 20-30 йил хизмат қилади-ку! Бир ўзи эмас, бола-чақаси, неvara-чеваралари ҳам ўқийди-ку ўша китобни (табiiийки, мен том маънодаги яхши китобни назарда тутаяпман)! Шу андишадан келиб чиқиб Афлотуннинг китобини ўқийдиган рисоладаги китобхонлар қанча бўларкин, деган савол мени қийнаб турибди. Бундай китобларни ўқиш томоша кўриш ёки нари борса, кроссворд ечиш эмас. Бундай асарни ўқиш учун Худо берган неъмат – ақлни бир оз бўлса ҳам ишлатишга тўғри келади. Бир қарашда роят оддий услубда ёзилган асарнинг маъно-моҳияти ҳам, баён услуби ҳам анчайин мураккаб. Бундай жиддий юмушни адо этишга жазм қилган таржимон Урфон Отажонга ҳам, фикрни чархловчи жиддий китоб ўқиш деса оғринадиганлар кўпайиб кетган, мабодо ўқиса ҳам нари борса олди-қочди асарни варақлаб кўядиганлар пайдо бўлганда бундай фойдали асарни чоп этишга журъат қилаётган нашриётга ҳам чин дилдан миннатдорчилик билдираман ва одамларимиз орасида ҳамон ҳақиқий маънавиятни қадрлайдиганлар бор, улар буюк Афлотун асарини мамнуният билан мутолаа қиладилар, деб ишонгим келади.

*Ўтқир ҲОШИМОВ,  
Ўзбекистон Халқ ёзувчиси*

# АФИНАЛИК, КЛИНИЙ, МЕГИЛЛ

## БИРИНЧИ КИТОБ

624

**Афиналик.** Сиз, ўзга юртликлар айтинг, Тангрими ёки инсонлардан қайси бир зот қонунчилигингизга сабабкор бўлган?

**Клиний.** Тангри, эй ўзга юртлик, тўғриси айтсак, Тангридир. Бизда у Зевс, Мегиллнинг юрти бўлмиш лакедемонияликлар эса менимча, Аполлонни айтган бўлардилар. Шундай эмасми?

**Мегилл.** Шундай.

**Афиналик.** Наҳотки сен, Ҳомер айтганидек, Минос ҳар тўққиз йилда ўз отаси билан суҳбатлашгани бориб, унинг кароматларига биноан сизларнинг давлатларингиз учун қонунлар белгилаган деб тасдиқлайсан?

b

**Клиний.** Биз томонларда дарҳақиқат шундай ривоят қиладилар. Яна айтадиларки, Миноснинг биродари Радамант – сизга албатта бу ном таниш бўлса керак, – олий даражада адолатли бўлган. Биз критликлар айтишимиз мумкинки, у ўша пайтдаги адолатли ҳукмлари билан бундай мақтовларга албатта муносибдир.

625

**Афиналик.** Зевснинг ўғлига яраширлик ажиб шон-шуҳрат. Сен ва Мегилл иккалангиз ҳам қонунларга суялган ҳуқуқларда тарбия топганларингиз учун, биз ҳозирги давлат тузилиши ва қонунлар ҳақида суҳбатлашиб, манзилгача бўлган йўлни дилхушлик ила босиб ўтамыз, деб умид қиламан. Ҳар ҳолда Кносдан то Зевс ёри ва ибодатхонасигача йўл, эшитишимизга қараганда, анча узоқ ва бу йўлда албатта улкан дарахтлар остидаги соя-салқин жойлар учрайди, у ерларда ушбу жазирамада хордиқ чиқариш мумкин. Бизнинг ёшимизда шундай оромгоҳларда тез-тез дам олиб, суҳбат ила бир-биримизнинг кўнглимизни кўтариб манзилга етиб олган маъқул.

b

К л и н и й . Биз озроқ йўл юргач, эй ўзга юртлик, йўли-  
миздаги дарахтзорларда ажойиб сарбаланд ва гўзал сар-  
влар, ҳамда ўтлоқлар учрайди, у ерларда биз ором олиб,  
анжуман тузишимиз мумкин бўлади.

А ф и н а л и к . Сен ҳақиқатни айтмоқдасан.

К л и н и й . Шундай, аммо биз у ерларни кўрганда бунга  
янада кучлироқ ишонч ҳосил қиламиз. Энди йўлга тушай-  
лик, вақт хуш бўлсин!

А ф и н а л и к . Ҳа, шундай бўлсин! Бир-

Дастлабки галикда овқатланиш, гимнасияларни қонун  
муаммолар. сизларда қандай мақсадда белгилаб қўйган,  
Қонушносликнинг сизнинг қуролиниш усуларингиз қандай?  
асосий тамойиллари

К л и н и й . Эй ўзга юртлик дўстим, биз-  
нинг қоидаларимизни ҳамма осонгина

фаҳмлаб олади. Сиз Крит ерининг бутун табиатини кўриб  
турибсиз: бу ер Фессалияга ўхшаш водий эмас. Шул сабаб-  
дан фессалияликлар кўпроқ отлардан фойдаланадилар, биз  
эса пиёда югуришни афзал биламиз. Еримизнинг нотекис-  
лиги пиёда югуриб машқ қилишга мос келади; шунга кўра  
қуроллар ҳам зарурат тақозоси бўйича югураётганда оғир-  
лик қилмаслиги учун енгил бўлмоғи керак: енгиллиги туфай-  
ли ўқ-ёй тўғри келадигандай туюлади. Буларнинг ҳаммаси  
бизда урушга мослаштирилган ва менимча, соҳиби қонун

е (қонун чиқарувчи) худди ана шу урушни назарда тутиб бу-  
ларни белгилаб қўйгандир; яна менимча, ҳарбий сафар,  
юришларда ҳар бир қатнашчининг хавфсизлигини таъмин-  
лаш учун умумий дастурхон атрофида бирга овқатланишни  
– сисситияларни жорий этган. Ўйлашимча, у (соҳиби қонун)  
одамларда умрлари давомида барча давлатлар билан уз-  
луксиз урушлар бўлиб туришини тушунмовчи кўпчилик ки-  
шиларнинг фаҳмсизликларини сезгандир. Модомики, уруш  
пайтида хавфсизликни таъминлаш учун умумий дастурхон  
ва қандайдир бошлиқлар ва уларга бўйсунган, уюшган  
одамларнинг соқчилик қилишлари зарур бўлар экан, тинч-  
лик, осойишталик пайтларида ҳам худди шундай йўл тут-  
моқ зарур. Чунки, кўпчилик одам тинчлик деб атайдиган  
626 нарса, бир ном холос, аслида эса, табиатан барча мамла-  
катлар орасида ўзаро доимий муросасиз уруш мавжуддир.  
Шу нуқтаи назардан қарасанг, Крит соҳиби қонуни бизнинг  
барча жамоатга оид ва хусусий муассасаларимизни уруш-



га мослаб тартиб берганлигига амин бўласан; у қонунларни худди шунга мос равишда муҳофаза қилишни талаб қилади, яъни агар урушда ғалаба қозонилмаса, ҳеч қандай бойлик, ҳеч қандай машғулот, умуман ҳеч нарса ҳеч кимга наф келтирмайди: чунки мағлубларнинг бутун неъматлари голибники бўлиб қолади.

b

**Афиналик.** Сен ажнабий, менимча, крит қонунларини тушуниш учун аъло даражада тайёрланганга ўхшайсан. Аммо менга яна ушбуни ҳам тушунтир: сен фаровон давлатга берган таърифдан мен фаҳм этишимча, маълум бўладикки, у давлатга шундай тартиб бериш зарурки, бошқа давлатларни урушда у енгмоғи даркор. Шундайми?

c

**Клиний.** Албатта. Ўйлайманки, Мегилл ҳам шундай фикрда.

**Мегилл.** Ҳар қандай лакедемониялик бошқача жавоб бериши мумкинми?

**Афиналик.** Аммо, давлатлар аро муносабатлар учун тўғри бўлган ушбу ҳолат, кентлар (турар жойлар) ўртасидаги муносабатлар ҳақида сўз борганида бошқача бўлмасмикин?

**Клиний.** Асло.

**Афиналик.** Демак у, иккала ҳолда ҳам тўғри, шундайми?

**Клиний.** Ҳа.

**Афиналик.** Ростдан-а? Бу ҳолат бир қишлоқдаги икки уй, икки одам муносабатларига нисбатан ҳам бир хилдами?

**Клиний.** Бир хилда.

**Афиналик.** Ҳар бир одам ўзи ўзига душман, деб ўйлаши керакми ё бундай ўйламаслиги керакми? Бунга нима деса бўлади?

d

**Клиний.** Афиналик мусофир, мен сени «аттикий» деб атамоқчи эмасман, чунки сен тўғрироғи, маъбуда номни билан аталишга лойиқсан, – сен сужатни ибтидосига қайтариб тўғри қилдинг ва уни равшанлаштирддинг. Бизнинг ҳозир тасдиқ этганимиз ҳолинг, яъни ҳамма ижтимоий ҳаётда ҳам, хусусий ҳаётда ҳам ва ўз-ўзи билан ҳам уруш ҳолатида эканлиги тўғрилигини англаб етишинг осон бўлади.

e

**Афиналик.** Сен қизиқ одам экансан, нима демоқчисан ўзи?

Клиний. Мусофир дўстим, ўз-ўзи устидан қозонилган ғалаба дастлабки ва энг аъло ғалабадир. Ўзидан ўзи мағлуб бўлиш эса ҳамма нарсадан уятли ва тубандир. Шунинг ўзи, ҳар биримизда ўз-ўзи билан уруш рўй бераётганини кўрсатади.

Афиналик. Келинг, суҳбатимиз оқимини яна ўзгартирайлик. Ҳар биримиз ўзимиздан кучли ёхуд кучсиз бўлсак, шу фикрни уйлар, қишлоқлар, давлатларга нисбатан ҳам айтса бўладими?

627 Клиний. Улардан бирлари ўзидан ўзи кучлироқ, бошқалари кучсизроқ, демоқчимисан?

Афиналик. Ҳа.

Клиний. Сен масалани тўғри қўйдинг, чунки бунини давлатларга нисбатан ҳам қўлласа бўлади. Кўпчилик ёмонларни яхшилар мағлуб этган давлат ҳақида у ўзи ўзининг устидан голиб келди ва бу ғалаба учун мақтовларга сазоворлиги олий даражадаги адолатдандир деса бўлади; акс ҳолда тескариси бўлади.

б Афиналик. Аммо, тубанлик яхшиликдан кучлироқ бўла оладими деган масалани бир четга қўйиб тураммиз (чунки бу узундан-узоқ мулоҳазалар талаб қилади). Энди мен сенинг сўзларингни тушунаман: агар, муайян бир давлатдан келиб чиққан адолатсиз фуқаролар бир-бирлари билан унча кўпчилик бўлмаган адолатли фуқароларга зулм ўтказиш мақсадида кўпчилик бўлиб, қардошлардек бирлашсалар ва улар устидан ғалаба қозонсалар, у ҳолда бундай давлат ўз-ўзидан пасткаш ва шу билан бирга у қабихдир ҳам. Аксинча, қаерда адолатсизлик мағлуб бўлса, у ерда давлат кучлироқ ва яхшироқдир.

с Клиний. Мусофир, сен айтган сўзлар, бағоят файриоддийдир. Шундай бўлсада уни албатта қабул қилмоқ даркордир.

Афиналик. Албатта. Ушбуларни ҳам фикрлашиб олайлик: бир ота ва онадан кўп биродарлар, ўғиллар туғилиши мумкин; аммо, агар улардан кўпчилиги адолатсиз ва озгинаси адолатли бўлса ажабланмаса ҳам бўлади.

Клиний. Ҳа, шундай.

Афиналик. Бадхулқ одамлар устун келадиган ҳар қайси уй ва ҳар қандай оила ўзи ўзидан енгилган, агар акси

бўлса голиб бўлган деб ҳисобланишига ёпишиб олишимиз менга ҳам сизга ҳам ноўриндир. Биз кўпчилик тушунчаси бўйича мулоҳаза юритиб сўзнинг хуш ёхуд нохушлиги учунгина эмас, балки қонунларда табиатан нималар тўғрию, нималар хатолиги ҳақида мулоҳаза қилмоқдамиз.

К л и н и й . Сен ўзга юртлиқ айни ҳақиқатни айтдинг.

М е г и л л . Ажойиб. Мен ҳам бу айтилган сўзларга қўшиламан.

А ф и н а л и к . Энди ушбу ҳолни ҳам кўриб чиқсак: биз эслаб ўтган ака-укалар устидан бирор ҳакам бўлиши мумкинми?

К л и н и й . Албатта, мумкин.

А ф и н а л и к . Қандай ҳакам (судя) яхшироқ бўлади: яхшилар устидан яхшилар ҳукмрон бўлишлари учун ёмонларни қатлаюм этувчисими ёки ёмонроқларга яшашга имкон бериб ва ихтиёрий бўйсундириб муносиб яхшиларни ҳукмронлик қилишга мажбур этганими? Яна бир учинчисини, жанжал билан азоб чекаётган шундай оилани олиб, ҳеч кимни ҳалок этмай, аммо келажақда уларнинг ўзаро муносабатларини таъминлаб, уларни яраштирган ва улар дўстлашишларини назорат қилиб турувчи, уддабуронлиқда мусобақалашаётган ҳакамни тасаввур қилайлик.

628

К л и н и й . Бундай ҳакам ва соҳиби қонун беқиёс афзал бўлур эди.

А ф и н а л и к . Яна у, уларга қонунлар берганида урушни эмас, унинг аксини назарда тутса.

К л и н и й . Дарҳақиқат.

А ф и н а л и к . Давлатнинг бунёдкори-чи? У ўзаро низолар деб аталувчи ички урушлардан кўра ташқи урушга кўпроқ эътибор бериб ҳаёт тарзини белгилайдими, йўқми? Гарчи ҳар қандай одам ҳам ўз давлатида ўзаро низолар бўлмаслигини хоҳласа ҳам ва агар рўй бериб қолса улар тезроқ тўхтатилишини истаса ҳам, ожиргиси вақт-вақти билан давлатларда рўй бериб туради.

К л и н и й . Давлатга тартиб берувчи албатта худди шу ўзаро низони назарда тутса керак.

А ф и н а л и к . Ҳар ким нимани афзал кўради: тинчликка эришиш бировларнинг ҳалокати ва бошқаларининг га-

лабаси эвазига бўлишиними ёхуд дўстлик ва тинчлик ярашув натижаси сифатида пайдо бўлиб, барча эътибор ташқи душманларга қаратилишиними?

**c** Клиний. Ҳамма ўз давлатида ўша охиргиси рўй беришини хоҳлайди.

Афиналик. Соҳиби қонунга ҳам шу мақбул бўлар?

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик. Ҳар ким ҳам қонунларни олий мақсадлар учун жорий этади, тўғрими?

Клиний. Шубҳасиз.

**d** Афиналик. Энг яхшиси – уруш ҳам эмас, ўзаро низо ҳам эмаслиги аниқ: агар уларга эҳтиёж пайдо бўлса мудҳиш иш бўлади, тинчлик эса бу умум дўстликдир. Давлатнинг ўзи устидан ўзи ғалаба қилиши албатта энг яхшиликка эмас, энг зарурийлик борасига тааллуқлидир. Бу ҳолат, худди биров ўз баданининг энг яхши аҳволи бу бадан азият чекиб, шифокорнинг давосига, покланишга муҳтожлик деб ўйлаши ва бунга эҳтиёжи бўлмаган баданга эътибор берилмайдиган ҳолатнинг ўзидир. Худди шунга ўхшаш, бутун давлат ва хусусий шахслар фаровонлигини назарда тутиб, аввало ва фақатгина ташқи урушларга эътибор берувчи одам ҳақиқий давлат одами бўла олмайди. У яхши соҳиби қонун ҳам бўлолмайди, у, уруш ҳаракатлари мақсадида тинчликка тааллуқли қонунларни эмас, тинчлик мақсадидаги урушга тааллуқли қонунларни ўрнатади холос.

**e** Клиний. Эй ажнабий, бу мулоҳаза тўғрига ўхшайди. Аммо, бизнинг мукамал қонунчилигимиз ҳам, Лакедемония қонунчилиги ҳам бу мақсадда ўрнатилмаганига таажжубланаман.

**629** Афиналик. Шундай бўлиши мумкин. Аммо ҳозир бу ҳақда ўта қаттиқ баҳслашиш вақти эмас. Биз вазминлик билан уларга саволлар бермоғимиз даркор, чунки биз ҳам, улар ҳам бунга буюк бир жиддийлик ила ёндошамиз. Илтимос қиламан, менинг мулоҳазаларимни диққат билан эшитинглар. Аввало, ўзи афиналик, аммо (лакедемония) фуқаролигини қабул қилган Тиртейни олиб кўрайлик. Чунки у урушга ҳаммадан ҳам кучлироқ муносабатдадир, у айтадики: агар одамлар орасида энг бадавлат бўлса ҳам, жуда кўп неъматлар соҳиби бўлса ҳам – бу ерда у барча

неъматларни санаб ўтади, – агар у зот ҳарбий ишда ҳам-  
ма вақт ўзини кўрсатмаса «Унга ҳеч эътибор бермасдим,  
унинг ҳақида эсламасдим ҳам». Бу шеърларни сен Кли-  
ний албатта эшитгансан, Мегилл бўлса, ўйлайманки бун-  
га росаям тўйгандир.

Мегилл. Албатта.

Клиний. Ҳа, бизга ҳам бу шеърлар лакедемониядан  
ўтган.

Афиналик. Келинг, энди ушбу шоир Тиртейга тахми-  
нан бундай савол бериб кўрайлик: «Шоирлар орасида энг  
илоҳий шоир Тиртей! Урушда ўзларини кўрсатганларни аъло  
даражада шарафлаганинг учун бизга донишманд ва мар-  
ҳаматли туюласан. Биз – мен, Мегилл ва Киослик ушбу Кли-  
ний бу борада сенинг фикрларингга қўшилаётганга ўхшай-  
миз. Аммо биз сен назарда тутган одамлар ҳақида гап юрит-  
моқдамизми ёки бошқалар ҳақидами билмоқчи эдик. Шун-  
дай қилиб бизларга айт: сен ҳам биз каби икки хил урушни  
аниқ-равшан фарқ қилишинг тўғрими? Ёки сен бошқача  
фикрдамисан?» Мен ўйлайманки, бунга Тиртейдан анча  
паст турадиган одам ҳам ҳақиқатни айтади, яъни икки хил  
уруш бор дейди: биринчи хил, энг оғири, биз донмо ўзаро  
низо деб атайдиганимиздир; иккинчи хил эса, бизни бе-  
зовта қилган вақтларида ташқи душман қабилалар билан  
бўладиган урушдир; урушнинг бу хили биринчисидан ан-  
чагина беозорқдир?

Клиний. Шубҳасиз.

Афиналик. «Бировларни шунча мақтовлар ила осмон-  
ларга кўтариб ва бошқа бировларни қабиҳликда айблаб,  
қандай одамлар ва қандай уруш хилини назарда тутган-  
сан. Сен ташқи уруш ҳақида ўйлаганга ўхшайсан. Ҳар ҳолда  
сен ўз шеърларингга, «қонли ишларга тик қарашга ва душ-  
ман билан қўл жангига интилмайдиган», жасорат қилмай-  
диган одамларни хуш кўрмайман, деган эдинг. Шундай  
бўлганидан кейин, Тиртей сени ҳам ажнабийлар билан та-  
шқи урушда ўзларини кўрсатганларни кўкларга кўтара-  
сан, деб айтганимизда биз ҳақ эмасмидик?» Менимча у,  
фикримизга қўшилади ва буни тан олади.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Бундай одамлар ажойиб одамлардир.  
Аммо, биз қўшимча қилиб айтамикки, иккинчисида, энг

буюк урушда ўзларини кўрсатганлар анчагина яхшироқ одамлардир. Биз бунга Сицилия Мегарининг фуқароси шоир Феогнидни шоҳидликка келтиришимиз мумкин, у бундай дейди:

*Оҳ Кирн, олтиндан қимматли, кумушдан бениҳоя афзал,  
Ўзаро низода содиқ қолган зот.*

**б** Биз қатъий айтамызки, бундай одам энг машаққатли урушда биринчисидан (яъни ташқи урушда ўзини кўрсатган одамдан) беқиёс афзалдир; адолат, мушоҳада ва оқилликнинг жасорат билан бирлашгани, айрим олинган жасоратдан қанча яхши бўлса, худди шунча миқдорда у афзалдир. Чунки ўзаро низолар вақтида фазилатларнинг ҳаммасига эга бўлмай туриб, садоқатли ва барқарор бўлиб қолимоқ асло мумкин эмас. Шу билан бирга, ёлланганларнинг кўпчилиги – улардан анчагина қисми, баъзи кам учрайдиган ҳоллардан ташқари, жасур, аммо адолатсиз, беҳаё одамлардир ва ҳаммадан нодонроқ бўлиб, улар Тиртей айтган урушда бемалол жанг қилишга ва ҳатто жон беришга тайёрдирлар.

**с** Аммо бизнинг ҳозирги мушоҳадамызнинг мақсади нима, биз нималарга ойдинлик киритмоқчимиз ўзи? Ҳар ҳолда, Зевс томонидан қўйилган ушбу критлик соҳиби қонун ҳам, бирор нарсага қодир бўлган (соҳиби қонун ҳам) энг аввало энг олий эзгуликни назарда тутиб қонунларни ўрнатган бўлса керак. Феогниднинг сўзларига қараганда, энг олий эзгулик хавф-хатар ичида садоқатни сақлаб қолишдир: уни баркамол адолат, деб атаса бўлади. Тиртей шарафлаган эзгулик эса, қанча гўзал бўлса ҳам, ҳа, айтиб ўтиш керакки шоир бу ўринда анчагина муболаға қилган, куч ва қадрият сифатида уни фақат тўртинчи ўринга қўйилса тўғрироқ бўлур эди.

**д** **Клиний**. Эй мусофир, наҳотки биз ўз ташкилотчимизни иккинчи даражали соҳиби қонунлар орасига қўямиз?

**Афиналик**. Азизим, агар биз лакедемония ва бу ернинг қонунларини асосан урушни назарда тутиб Ликург ва Минослар ўрнатганлар, деб ўйласак у ҳолда уни эмас, балки бизларнинг ўзимизни улар қаторига қўшган бўламиз.

**Клиний**. Бўлмаса биз нимани маъқуллаб тасдиқламоқчимиз?

А ф и н а л и к . Менимча, илоҳий давлат ҳақида суҳбат-лашаётганда, ташкилотчи унда (давлатда) қонунлар ўрнатган экан, эзгуликнинг бир қисмини, яна энг арзимас қисмини эмас, балки бутун эзгуликнинг яхлит тарздалигини назарда тутгандир, деб ўйланса ҳақиқатан тўғри ва адолатли бўлур эди; у, эзгуликнинг ушбу хилларини текшириш билан чекланган ҳозирги соҳиби қонунлар каби эмас, балки (эзгуликнинг) хилларига мувофиқ равишда қонунларни текширган. Қаранг, ҳозир ҳамма шу вақтда ўзи эҳтиёж сезган нарсани текширади: бири – меросхўрлик ва меросхўр қизлар ҳақидаги қонунларни, бошқаси – хатти-ҳаракат билан ҳақоратлаш ҳақида, учинчиси – шунга ўхшаш яна бирор нарсани ва шу тарзда бениҳоя. Биз айтамызки, қонунларни текширишнинг энг тўғри йўли, биз қадам қўйган йўлдир. Қонунларни шарҳлаш борасидаги сенинг уринишларингга мен баъоят хурсанд бўлдим (чунки, аввал эзгуликдан бошлаш ва ташкилотчи худди шунинг учун ўз қонунларини ўрнатган, деб тасдиқлаш тўғридир). Фақатгина эзгуликнинг бир қисми, яна бунинг устига энг арзимас қисминигина назарга олиб у қонунлар ўрнатган, деган сўзларингга келсак, бу менга нотўғри туюлди, шунинг учун бундай равишда мулоҳаза юритишга қяришдим. Сен нима-лар десанг уларни эшитиш менга маъқул бўлишини айтман, хоҳайсанми?

К л и н и й . Мусофир, албатта хоҳлайман.

А ф и н а л и к . Бундай дейиш керак эди: «Сенга маълум бўлсинки эй мусофир, элинлар орасида Крит қонунлари бе-корга шуҳрат қозонмаганлар. Улар тўғри (қонунлар), чунки улардан фойдаланганларни барча неъматлар билан таъминлаб бахтиёр этадилар. Икки турдаги неъмат бор: бирлари инсоний, бошқалари – илоҳий. Инсонийлари илоҳийларига боғлиқдир. Агар, бирор давлат катта неъматлар олган бўлса, шу билан бир вақтда кичкина неъматларга ҳам эга бўлади, акс ҳолда унисидан ҳам бошқасидан ҳам маҳрум бўлади. Кичкина неъматлар бошида саломатлик турган неъматлардир, сўнгра гўзаллик келади, учинчи ўринда югуриш ва бошқа жисмоний ҳаракатлардаги куч-қувват, тўртинчи (ўринда) кўр-кўрона эмас оқиллик ҳамроҳи бўлган зийрак бойлик. Илоҳий неъматларнинг биринчиси ва сарвари – бу оқиллик;

- иккинчиси – ақлга ҳамроҳ бўлган руҳ (нафс)нинг соғлом ҳолати; уларнинг (аввалги иккисининг) мардлик билан аралашшидан учинчи неъмат – адолат пайдо бўлади; тўртинчи неъмат – мардлик. Бу неъматларнинг барчаси ўз табиатларига кўра улар (аввалгилари)дан олдинда турадилар, (шунинг учун) соҳиби қонун уларни шу тартибда қўйиши зарурдир. Кейин ўз фуқаро-ҳамюртларини, бошқа барча фармонлар худди шуни назарда тутишларига ишонтирмоғи керак, яъни дунёвий неъматлар илоҳийларига қаратилган, барча илоҳий неъматлар эса раҳнамо ақлга йўналтирилгандир. Соҳиби қонун одамларни бирлаштирувчи, қўшувчи никоҳ тўғрисида, кейин болалар туғилиши ва эркакларни ҳам, аёлларни ҳам гўдакликларидан то камолотга етгунларича – токи қаригунларигача тарбиялаш ҳақида қайғурмоқлари, ғамхўрлик кўрсатмоқлари зарур. У, эъзоз-ҳурмат ва ундан маҳрум этиш
- d** адолатли бўлишини таъминлаши, одамларни уларнинг барча ўзаро муносабатларида кузатиши, ғам-аламлари, турли нафсоний хоҳишлари билан қизиқиши, уларга вақтида қонунлар воситасида танбех бериши ва мақташи керак. Ғазаб ҳақида, кўрқув ҳақида, бахтиёрлик ёки бахтсизликдан пайдо бўлувчи руҳий ҳайратлар ҳақида, уларнинг олдини олиш ҳақида,
- 632** касаллик, уруш, камбағаллик ва уларга қарама-қарши ҳолатларда одамларда бўладиган ҳоллар ҳақида соҳиби қонун фуқароларга таълим бериши ва ҳар бир айрим шароитда нима яхши ва нима ёмонлигини белгилаб қўйиши керак. Сўнгра соҳиби қонун фуқароларнинг мулкани муҳофаза қилмоғи, сарфларини ва улар қандай аҳволда эканликларини билмоғи керак; барча ихтиёрий ва беихтиёрий ҳамжамиятларни ва уларнинг бекор қилинишларини кузатиб бориши ва ўзаро олган мажбуриятлари қандай бажарилишини билмоғи зарур. Қонун чиқарувчи қаерда адолат қарор топмоқда ва қаерда топмаётганини кузатиб бориши керак; у қонунга итоат қилувчиларга ҳурмат кўрсатиши, (қонунни) инкор этувчиларга эса зарурий жазо бериши, ва бу ишни то бутун давлат тузумини охиригача яхши ўрганиб олгунигача олиб бориши даркор, ҳаттоки, ҳар бир айрим ҳолатда майитларни қандай дафн этиш ва қандай ҳурматлар бажо келтириш зарурлигигача билиши керакдир. Буларнинг ҳаммасини аниқ билгач, қонун чиқарувчи ушбулар устидан назоратчилар қўйиши керак бўлади,
- c**



улардан баъзилари оқилликни, бошқалари – ҳақиқий фикр-мулоҳазани ўзларига дастурил амал қиладилар ва шундай бўлсинки, буларнинг барчасини боғлаб турувчи ақл бойлик ва манфаатпарастликка қарши ўлароқ мулоҳазакорлик ва адолатни намоён этсин. Сиз ўзга юртлилар шунини билингки, аввал ҳам, ҳозир ҳам Минос ва Ликург ўрнатган Зевс ва Пифийлик Аполлон қонунлари дейилмиш қонунларда, юқорида айтилганларнинг барчаси қандай қилиб ўз ифодасини топганини ва буларнинг барчаси қандай қилиб бу гўзал тартибга келтирилганини таҳлил этишингизни хоҳлардим: санъатми ёхуд қандайдир маҳорат шарофати билан қонунлардан хабардор одамга булар равшан, тушунарлидир, бизга, қолганларга эса мавҳум нарсалардир».

К л и н и й . Айт-чи, эй ўзга юртли, кейинги ҳолатларни қандай изҳор этмоқ керак?

А ф и н а л и к . Менимча, олдингидай мулоҳазани янгидан бошлаб, аввало мардликка тааллуқли одатларни билиб олоғимиз зарур. Сўнгра, агар хоҳласангиз фазилатларнинг, хайрихоҳликнинг бошқа бир турига, кейин эса учинчи турига ўтамиз. Фазилатнинг биринчи турини таҳлил қилганимиз усулни бир андоза қилиб, унинг ёрдамида унинг (фазилатнинг) бошқа турларини ўрганамиз ва бу билан йўлда ўзимизга бир дилхушлик топамиз. Худо хоҳласа, (суҳбат) сўнгида ҳозир биз таҳлил этган нарсалар умуман фазилатга тегишли эканлигини кўрсата оламиз.

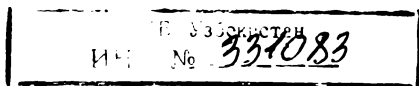
М е г и л л . Яхши гап: аввало сен, Зевсни мақтовчи бизнинг Клинийни бу мунозарага жалб этишга уриниб кўр.

А ф и н а л и к . Ҳаракат қилиб кўраман, яна сени ва ўз-ўзимни ҳам. Мулоҳазаларимиз умумий-ку ахир. Шундай қилиб, айтинг-чи, қонун чиқарувчи биргаликда таом ейиш ва гимнасияларни уруш учун кашф этган, деб тасдиқлай оламизми?

М е г и л л . Ҳа.

А ф и н а л и к . Учинчиси ва тўртинчиси нима? Фазилатнинг қисмларини белгилаш учун, уларни бошқача ҳам аташ мумкин, маъноси аниқ бўлса бўлди, шунга ўхшаш санаб ўтиш керак бўлади.

М е г и л л . Мен ва ҳар қандай лакедемониялик ҳам учинчи деб овни айтган бўлардим.



**А ф и н а л и к .** Агар қўлимиздан келса, тўртинчи ва бешинчиларини ҳам айтишга ҳаракат қиламиз.

**Мегилл .** Тўртинчи ўринга оғриқ бўлганида чидамни қўйишга интилиб кўрардим: бизда бу мушглашиб курашишда ва ур-калтак бўладиган олиб қочишларда тез-тез рўй беради. Бундан ташқари шундай чидамлилиқни криптия деб аталувчи нарса аъло даражада тарбият этади: қишда оёқ яланг юриш, кўрпа-тўшаксиз уқлаш, хизматкорлар ёрдамисиз ўз ишини қилиш, тунда ва кундузи мамлакат бўйлаб дарбадар юриш ана шу (криптия) билан боғлиқдир. Бизнинг гимнапедияларимизда ҳам ўта чидамлилиқ намоён этишга имкониятлар бордир, унда жазирамага чидаш ва бошқа кўпгина хислатлар борки ҳаммасини санаб чиқиш бениҳоя кўп вақт олади.

**А ф и н а л и к .** Лакедемониялик меҳмон, сен яхши гаплар айтдинг! Аммо, сен менга айт, биз нимани мардлик деб атаймиз? Қўрқинч ва азоб-уқубатлар билан курашганими ёки яна маҳзуналик, роҳатлар, ўзини метиндай мустаҳкам, деб фараз қилувчиларнинг ҳам дилларини мумдай юмшоқ эта оладиган, даҳшатли, кўнгилга хуш келувчи васвасалар билан ҳам курашишни айтаммизми?

**Мегилл .** Буларнинг барчаси билан, деб ўйлайман.

**А ф и н а л и к .** Кел, аввалги мулоҳазаларни эслайлик: Клиний, давлат ҳам, айрим одам ҳам ўзидан-ўзи тубан бўлиши мумкин, деган эди. Шундайми кнослик меҳмон?

**Клиний .** Албатта шундай.

**А ф и н а л и к .** Энди, биз кимни бадфеъл деб атаймиз: азоб-уқубатдан мағлуб бўлганими, ёки ҳузур-лаззатлардан енгилганини айтсак тўғрироқ бўладими?

**Клиний .** Иккинчисини деб ўйлайман. Биз ҳаммамиз, кимга ҳузур-лаззатлар ҳукмрон бўлса, ул одам ўз-ўзидан тубан бўлиб қолади, деб тан оламиз-ку, бунинг устига азоб-уқубатга тобе бўлган одамдан бундай одам шарманदारокдур.

**634 А ф и н а л и к .** Наҳотки, Зевс ва Пифиялик Аполлонларнинг қонун чиқарувчилари ўз қонунлари билан фақатгина чап тарафдан қаршилиқ кўрсатиб, нозик кўнгиликларига нисбатан ўнг тарафдан ожиз, қинғир-қийшиқ мардликни талаб қилганлар? Ёхуд улар унисини ҳам, бунисини ҳам талаб қилганларми?

Клиний . Менимча, унисини ҳам, бунисини ҳам.

Афиналик . Энди, сизларнинг иккинги сизнинг ҳам давлатларингиздаги қандай одатлар, дарддан қочиб бўлмаганидек ҳузур-ҳаловатлардан ҳам қочмасдан уларни мукофотлар ёрдамида мажбур этиб ва ишонтириб, чеклаб, тийиб туриб улар устидан ҳукмронлик қилишлари мумкинлигини кўрсатсак бўлармикин? Ҳузур-лаззатлар ҳамда хафаликлар ҳақида қонунларнинг қайси ерларидаги қарорларда мавжуд? Сизларда, айнан бир хил одамларни азоб-уқубатга нисбатан ҳам, ҳузур-ҳаловатларга нисбатан ҳам бир хилда мард этувчи ва энг яқин, қийин душманларга ҳеч бўйин эгмай нимадан ғолиб келиш зарур бўлса, ўшани энгувчи нарса нималигини кўрсатилсин.

Мегила . Ўзга юртлик (биродар), ғам-андухга қарши қўйилган кўпгина қонунлар мавжудлигидан уларни кўрсата олсам-да, аммо ҳузур-ҳаловатга тегишли салмоқли ва аниқ қонунларни айтишдан ожизман. Лекин, унчалик муҳим бўлмаган баъзи талаб, қоидаларни кўрсатиб ўтишим мумкин бўлар.

Клиний . Мен ҳам крит қонунларида бундай нарсалар борлигини кўрсатиб ўтишим мушкулдир.

Афиналик . Ўзга юртликларнинг энг олижаноб одамлари, бунга ҳайрон бўлмаса ҳам бўлади! Асло бунга гаши-миз келмаслиги керак. Аммо, агар бирортамиз ҳақиқатни ва олий неъматларни истаб топишни хоҳлаб юртимиз қонунларидаги бирор нарсани хуш кўрмасак, бир-биримизга мулойимлик билан муомалада бўлайлик.

Клиний . Афиналик меҳмон, сен ҳақсан! Сенга қулоқ солмоқ керак.

Афиналик . Бунинг устига, бу бизнинг ёшимизга ҳам тўғри келмайди, Клиний.

Клиний . Албатта.

Афиналик . Лакедемония ва Крит давлат тузилишини ёмонлашлари тўғрими, йўқми, шуни алоҳида текшириб чиқилса яхши бўларди. Бу ҳақда кўпчилик гапирди ва сизга қараганда мен кўпроқ фикр билдиришим мумкин эди. Чунки сизларда, гарчи қонунларингиз анча пухта ишлаб чиқилган бўлсада, айниқса бир қонун, ёшларга сизларнинг қонунларингизда нима яхши-ю нима ёмонлигини текширишнинг таъқиқланиши ва қонунлар худолар

тарафидан ўрнатилганлигидан уларда (қонунларда) барча ҳолатлар яхши, аъло, деб яқдиллик билан маъқуллашга буқорувчи қонун жуда яхшидир; бошқа фикр, даъволарга йўл қўйилмаслиги даркор. Агар сизларда шунга ўхшаш бирор фикр кекса одамнинг миясига келиб қолса, у ўз мулоҳазасини бирор мансабдор шахсга ёки ўзига тенгдош бир одамга айтиши мумкин, шунда ҳам бу пайтда ҳузурларида ёш йигит бўлмаслиги керак.

**635** К л и н и й . Сен мутлақо ҳақсан, ўзга юртлик (биродар); менимча сен худди башоратчидай қонун чиқарувчининг ўша пайтдаги – сен у ерда бўлмасанг ҳам, ниятини яхши англадинг ва жуда тўғри ифодалаб бердинг.

А ф и н а л и к . Агар бизлар ўзаро, танҳо шу нарса ҳақида мулоҳазалар юритсак ўша қоидага хилоф иш қилмаймиз, тўғрими? Қонун чиқарувчи бизнинг ёшдагиларга бунинг учун рухсат берганку, боз устига бу ерда ёшлар ҳам йўқ.

**б** К л и н и й . Бу айни ҳақиқат. Шунинг учун бизнинг қонунларимизнинг ожиз томонларини дадил кўрсатавер. Ёмон нарсани биалиш, идрок этиш виждонга хилоф иш эмас-ку; аксинча, агар у хайрихоҳлик билан ва беғараз қабул қилинса бу даволанишга хизмат қилади-ку.

**с** А ф и н а л и к . Жуда яхши. Сизларнинг қонунларингизни иложи борича мукамал кўриб чиқмагунимча уларни ёмонлай олмайман. Мен фақат гумонларимни айтиб ўтаман холос. Чунки барча эллинлардан фақат сизларда ва бизга маълум варварлардагина қонун чиқарувчи энг зўр лаззатланишлар ва кўнгил хушликлардан сақланиш ҳамда улардан тотиб кўрмасликни буюради. Дард ва хавф-хатар тўғрисида эса, биз ҳозиргина таҳлил қилганимиздай фикр билдиради: агар улардан қочиб юрган одам бир вақт келиб бу иложсиз машаққатлар, кўрқинч ва ташвишларга дуч келиб қолгундай бўлса, буларнинг ҳаммасига кўниккан одамлардан энгилиб қочади ва уларнинг зулми остида қолади. Ўйлайманки, қонун чиқарувчи лаззатлар, ҳузур-ҳаловатлар ҳақида ҳам шундай ўйлаган бўлиши мумкин. У ўзига ўзи бундай дейиши керак эди: « Агар фуқаролар ёшлик пайтларидан энг зўр лаззат, ҳузурлардан беҳабар қолсалар, ҳузур-ҳаловатларга бўлган ширин интилишлар уятли ишлар қилиб қўйишига ундай олмасликлари даражасида бўлиши учун уларни энгиб ўтишда машқ қилмасалар, у ҳол-

да улар ҳам қўрқинчдан хавфсираб енгилганлар аҳволига тушиб қоладилар. Ўзлари гарчи пасткаш бўлсаларда, лекин хузур-ҳаловатлардан ўзларини юқори қўйиб улар устидан ҳукмронлик қила оладиган ва бу борада тажриба орттирган одамларга янада уятлироқ равишда бўйсунушга мажбур бўладилар. Фуқароларнинг руҳи фақат қисман эркин бўлиб, асосан нимадандир кулликка юз тутади: улар ҳур ва мард инсонлар, деб аталишга муносиб бўлмай қоладилар».

Энди, ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг, ҳозиргина айтилган сўзларни маълум даражада маъқуллайсизми?

**К л и н и й .** Сен баён этаётганингда фикрларинг жуда ишонарли туюлди. Аммо, бундай муҳим масалаларда сенга бирданига ишониш гўл бир ўсмирга лойиқ иш бўлув эди.

**А ф и н а л и к .** Клиний ва лакедемониялик меҳмон! Агар биз олдингидай тартибда таҳлил қилишни давом эттирсак, яъни, мардликдан сўнг андишалик, мулоҳазакорлик ҳақида сўз юритсак, у ҳолда бу давлатлар ва зўрға, қўл учида бошқарилаётган давлатлар орасида қандай фарқни англай оламиз? Биз ҳозиргина ҳарб ишида улар орасидаги фарқни кўриб чиқдик-ку.

**М е г и л л .** Бу осон иш эмас. Гимнасиялар ва сисситиялар бу иккала фазилат учун ҳам аъло даражада маъқул ихтиро этилгандир.

**А ф и н а л и к .** Ўзга юртлиқ (биродар)лар, давлат тартиботи масалаларида амалда ҳам, сўзда ҳам қатъий бирор нарсани белгилаб қўйиш қийин бўлса керак. Бу (худди), бир инсоний бадан учун гарчи бир нарсани ўзи бўлсада қисман зарар, қисман фойдали бўлмайдиган, ягона ҳаёт тарзини белгилаб қўйиш мумкин бўлмаганига ўхшаса керак. Шунга ўхшаб, гимнасия ва сисситиялар шу пайтгача давлатларга нафъ келтириб турибдилар; лекин ўзaro низолар борасида улар зарарлидирлар. Бу, милетлик, беотийлик ва фурийлик ёшларнинг хатти-ҳаракатларидан ҳам кўриниб турибди. Бунинг устига, ушбу муассасалар, қадимий ва табиатга мос, ишқий лаззатларга тегишли қонунни фақат инсонлар орасида эмас, ҳатто ҳайвонлар орасида ҳам бузиб юбордилар. Бунда аввало сизларнинг давлатларингизни ва бошқа давлатлардан, гимнасиялар жуда сингишиб кетганларини айбласа бўлади.

Бундай нарсаларга ҳазиллашибми ё жиддий қаралади-ми бари-бир айтиш керак-ки, фарзанд туғилишига олиб келадиган эркаклик табиатининг аёллар табиати билан қўшилуvidан олинадиган лаззатланишни бизга табиатнинг ўзи томонидан берилгандир, эркакнинг эркак билан, аёлнинг аёл билан қўшилуви эса табиатга хилоф ва булар лаззатлар ила тантиқлашиб ўзларини босолмайдиган одамлар чиқарган нарсалардир. Биз барчамиз Ганимед ҳақидаги афсонани тўқиб чиқарганлари учун критиларни ёмонлаймиз. Ўзларининг қонунларини Зевсдан келиб чиққан, деб ишонганлари учун улар худо ортидан бу лаззат меваларини ҳам тотиб кўриш мақсадида унинг ҳақидаги ушбу афсонани ўйлаб топдилар. Одамлар қонунларни текшираётганларида давлат ҳаётида ҳам, шахсий ҳаётда ҳам барча текширишлар лаззатланишлар, ҳузур-ҳаловатлар ва дард-андуҳлар атрофида юритилади ҳолос. Табиат бу икки оқимнинг оқишига имконият берди. Агар улардан мумкин бўлган ердан, мумкин бўлган вақтда ва мумкин бўлган миқдорда олсалар у ҳолда давлат ҳам, хусусий шахслар ва ҳар қандай тирик жонзот саодатманддир; аммо, агар бу ишни жоҳилларча ва бунинг устига мавриди бўлмаган вақтда қилсалар бундай одамлар чекига бошқача ҳаёт муяссар бўлади.

Мегилл. Ўзга юртлик (биродар)! Сен айтган сўзлар нимаси биландир гўзал, аммо биз шун билан бирга лол бўлиб, нима дейишни ҳам билмай қолдик. Бунга нима деса бўлади? Ҳар ҳолда менга, лакедемониялик қонун чиқарувчининг ҳузур-лаззатлардан тийилишни буюргани тўғрига ўхшайди. Кносс қонунларига келсак, агар хоҳиши бўлса, уларга Клиний ёрдам берсин. Спартанинг ҳузур-ҳаловатлар ҳақидаги қарорлари менимча дунёда энг аъло (қоидалар)дир. Чунки бизнинг қонунлар, мамлакат сарҳадларидан энг кучли лаззатланишлар, бебошликлар ва турли жаҳолатларга берилиб кетишларга сабабкор нарсани қувиб чиқарадилар. Спарталилар жон куйдирадиган на қишлоқлар, на тоғларда сен базмлар ва улардан сўнг албатта турли-туман лаззатланишларга олиб келувчи нарсаларни кўролмайсан; кимда-ким маст бебошни учратса, дарҳол унга шундай жазо беради-ки, бу жазони Дионисий байрамлари

баҳонаси билан ҳам олиб ташлаб бўлмайди. Сизларда эса мен маст-аластлар тўла извошларни, Тарантада бизнинг муҳожирлар яқинларида Дионисий кунлари бутун шаҳарни мастона кўрганман. Бизда бундай ҳол асло бўлмайди.

**А ф и н а л и к .** Лакедемониялик меҳмон биродарим. Буларнинг ҳаммаси ҳам, шунга ўхшаш бошқалари ҳам агар ўзини тута олиш билан бўлса мақтовга лойиқдир; бебошлик бўлаган бўлса бу хунук ишдир. Ҳа, айтиб қўяйки, сизларнинг аёлларингизнинг енгилтакликларини айтиб, ҳар қандай афиналик сенинг гашингни келтириши осондир. Тарантадаги каби, бизда ҳам, сизда ҳам буларнинг ҳаммаси бир сўз билан ҳал қилиниши мумкиндир: бу ёмон эмас, тўғридир. Ўзига галати туюлган ўзга юртли одамга ҳар ким қуйидаги жавобни бериши мумкин: «Ажнабий, сен ҳайрон бўлма! Биздаги қонун шунанқа. Сизларда балки ўзгачароқ қонундир, аммо у ҳам худди шунинг ўзи ҳақидадир». Қадрдон дўстлар, ҳозир сўз бошқа бир инсонлар ҳақида эмас, балки қонун чиқарувчиларнинг фазилати ва камчиликлари ҳақида бормоқда. Шунинг учун маст бўлиш ҳақидаги масалани тўлароқ кўриб чиқайлик. Чунки бу одат мураккаб ва уни тушуниш учун иқтидорли қонун чиқарувчи бўлмоғи зарур. Мен умуман ичиш керакми ёки ичмаслик керакми, деган (масала) ҳақида эмас, балки мастоналик ҳақида гапирмоқдаман: бунга скифлар, форслар, карфагенлилар, келтлар, иберлар, ракийлилар – бу қабилаларнинг ҳаммалари жанговор қабилалар – каби ёндошиш керакми ёки сизлар каби муносабатда бўлмоқ керакми? Сенинг сўзларингга қараганда, сизлар бу одатдан бутунлай сақланасизлар, скифлар ва фракциялилар эса, ўзлари ҳам, уларнинг хотинлари ҳам умуман аралашмаган шароб ичадилар; улар майни кийимларига қуюдилар ва бу одатларини яхши ва бахтли одат деб биладилар. Форслар бу одатдан ва сизлар инкор этувчи барча бошқа зеб-зийнатлардан тўла баҳраманддирлар, аммо ана улар (скифлар ва фракциялилар - тарж.) дай бебошлик билан эмас, албатта.

**М е г и л л .** Бебаҳо дўстим, биз қўлимизга қурол олишимиз биланоқ уларнинг барини тумтарақай қочишга мажбур қиламиз.

**А ф и н а л и к .** Бундай дема, қадрдоним! Чунки кўпинча қочиш ва қувлаш сабаблари аниқданмай қолган ва шун-

638

дай бўлиб қолади ҳам. Шунинг учун, яхши ва ёмон одатларнинг даргумон кўрсатгичи эмас, гўё аниқ кўрсатгичи бўлиб жанглардаги ғалаба ва мағлубият хизмат қилади, деб уларга асосланиб бўлмайди. Негаки катта давлатлар жангларда кичик давлатларни мағлуб этиб ўзларига тобеъ эгадилар, масалан, сиракузликлар локрларни (гарчи охиргилари ўша томонларда энг мукаммал қонунларга эга бўлсаларда), афиналиклар кеосликларни тобеъ этганлари каби; бундай мисолларни минглаб топиш мумкин. Шунинг учун ғалаба ва мағлубиятни бир четга қўйиб, бири жуда гўзал ва ажойиб, бошқаси эса ёмонлигига ишонч ҳосил қилиш учун ҳар бир одатни одат сифатида гапирмоғимиз керак. Бу одатларда нима яхшию нима ёмонлигини аввал менинг фикримча қандай кўриб чиқиш кераклиги ҳақида бир неча сўзларимни эшитишингизни сўрайман.

Мегила. Нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Менинг назаримда, бирор урф-одат ҳақида эшитгани заҳоти уни ёмонлаш ёки мақташга тайёр бўлган одамлар тўғри иш қилмайдилар. Бу ҳол худди, бирор одам олдида буғдой нонини мақтаса, мақтовни эшитган одам шу заҳотиёқ на (ноннинг) қандай таъсир ўтказишини, на уни истеъмол қилиниши ҳақида ўйлаб нетмай, нонни қандай, ким, қандай таом билан ва қайси ҳолатда истеъмол қилиш мумкинлигини билмай (нонни) бадном қила бошлаганига ўхшайди. Менимча, биз ҳам, ҳозир ўз мулоҳазаларимизда худди шундай йўл тутмоқдамиз. Мастоналик ҳақида эшитибоқ биримиз дарҳол ёмонлашга, бошқамиз эса мақташга тушдик; буларнинг бари мутлақо ноўриндир. Ҳар биримиз буни гувоҳлар ва маддоҳлар ёрдамида амалга оширишга ҳаракат қилдик. Биримиз, кўлчиликка суяниб, ҳукмрон фикрни айтмоқдаман, деб ўйларди; бошқаларимиз бўлса жангларда май ичмайдиганлар қандай ғолиб бўлганларини кўрганмиз, деб шунга асосланадилар. Аммо, ўз навбатида бу ҳам ҳали ойдинлашгани йўқ. Агар биз, бошқа қонунлаштиришларни ҳам шундай муҳокама қиладиган бўлсак, бу оқилона бўлмайди. Мен ўшанинг ўзи ҳақида, яъни мастоналик ҳақида бошқача бир тарзда – менга маъқул туюлганидек гапирмоқчиман, фақат, агар мен шунга ўхшаш масалаларни



синчков кўриб чиқишнинг тўғри усулини бизлар учун аниқ-лай олсам бўлгани. Бунинг устига бу масала бўйича юзлаб ва минглаб қабилалар сизларнинг икки давлатингиз билан келиша олмайдилар ва сизлар билан даҳанаки жанг ҳам қилишлари мумкин.

**Мегилл.** Албатта, агар бундай масалаларни кўриб чиқиш учун бир тўғри йўл бўлса, уларнинг муҳокамасини кечиктирмаслик керак.

**Афиналик.** Келинг, буни қуйидагича кўриб чиқайлик: агар кимдур эчкиларни кўпайтиришни ва бу жониворнинг ўзини гўзал бир топилдиқ, деб мақтаса, бошқа биров эса, ишлов берилган ерда эчкилар чўпонсиз ўтлаб юргангани ва зарар келтираётганини кўриб уларни сўкса ва ўз устида бошлиғи бўлмаган ёки ёмон бошлиғи бўлган ҳар қандай тирик мавжудотни ёмонласа, у ҳолда айтингчи, бундай одамнинг ёмонлашини оз бўлсада оқилона, деб тан олармидик?

**Мегилл.** Йўқ албатта.

**Афиналик.** Агар фақат денгиз иши билимига эга бўлсаю, аммо денгиз касалига гирифторми ё йўқми маълум бўлмаса, денгиз дарғасини яроқли, деб ҳисоблай оламизми ёки йўқми? Бунга нима дейсан?

**Мегилл.** Агар унинг ўз ҳунаридан ташқари яна сен айтган ожизлиги ҳам бўлса, асло уни яроқли, деб бўлмайди.

**Афиналик.** Қўшин бошлиғичи? Агар у ҳарб иши билимига эга бўлсаю, аммо шу қатори у кўрқоқ, хавф-хатар онлари кўрқувдан маст бўлиб боши айланадиган дарди бўлса бошлиқ бўла олишга лаёқатлими?

**Мегилл.** Асло!

**Афиналик.** Агар у бу санъат соҳиби ҳам бўлмаса, яна кўрқоқ бўлсачи?

**Мегилл.** Сен умуман яроқсиз эркаклар устидан эмас, қандайдир аёллар устидан бошлиқ бўладиган одам ҳақида гапирмоқдасан.

**Афиналик.** Ўз табиатига кўра фойдали бўлиш учун бошлиғи бўлиши зарур бўлган қандайдир бирор жамият-ни агар кимдир мақтаса ёки ёмонласа, ва у шу жамиятда тўғри раҳбарлик ва муомалаларни кўрмасдан доимо ё бош-

639

b

c

лиқ йўқ пайтида ёки лаёқатсиз бошлиқ билан бўлганида ўша жамиятни кузатган бўлсачи? Бу жамиятларнинг шундай кузатувчиларининг мақтов ва ёмонлашларини тўғри, деб тан оламизми?

**d** Мегилл. Зинҳор-базинҳор! Улар бу жамиятлардан биронтасини тўғри фаолиятда кўришмаган ва уларга яқин бўлмаганларку!

Афиналик. Шунинг назарда тут! Биргаликда базм қураётган ва ушбу базмларнинг ўзини шу жамиятларнинг турларидан бири деб ҳисоблаймизми?

Мегилл. Ҳисоблаймиз.

**e** Афиналик. Биронта одам бу базмларнинг тўғри тартибини кўрганми? Ҳеч қачон ва ҳеч ким, деб жавоб бериш сиз учун осон. Улар (базмлар) сизга ёт, улар сизда қонунлаштирилмаган. Аммо мен кўп базмларда бўлганман, айтиб ўтишим керакки, улар ҳақида кўп суриштирганман ҳам; ва ҳатто мен ҳам ҳеч қачон қандайдир базм, бутунлайича рисоладек бўлганини кўрмаганман ҳам, эшитмаганман ҳам, балки фақат озгина ва арзимас қисмигина бўлмаса, кўпинча нохуш ўтади, деса бўлади.

**640** Клиний. Ажнабий, бу билан нима демоқчисан? Аниқроқ сўзла! Ўзинг айтганингдек, гарчи базмда қатнашишга тўғри келсада, ўз тажрибасизлигимиз оқибатида, нималар ўринли, нималар эса ноўрин ўтишини илғаб ололмаймиз.

Афиналик. Бу табиий. Аммо буни менинг кўрсатмаларим ёрдамида тушунишга ҳаракат қилиб кўр. Ҳар хил йиғинларда, турли жамиятларда, уларнинг машғулотлари қандай бўлишидан қатъи назар маъқул бир бошлиқ бўлиши зарурлигини тушунсанг керак?

Клиний. Бошқача бўлиши мумкин эмасдир?

Афиналик. Биз ҳозир айтдикки, аскарлар устидаги бошлиқ жасур бўлиши керак.

Клиний. Албатта.

**b** Афиналик. Жасур одам кўрқувлар таъсирида кўрқоққа қараганда камроқ хавфсирайди.

Клиний. Шундай.

Афиналик. Агар кўшинга, кўрқинч ва таҳликага тушмайдиган саркардани қўйиш мумкин бўлса, наҳотки биз шундай қилишга астойдил ҳаракат қилмасдик?

Клиний. Астойдил ҳаракат қилардик.

Афиналик. Энди эса сўз, ўрни душманлик тўқнашувларида, урушда бўлган қўшин бошлиғи ҳақида эмас, дўстона муҳиблик ва дўстлар ўртасида қарор топадиган осойишта муносабатлар бошлиғи ҳақидадир.

Клиний. Тўғри.

Афиналик. Бунга ўхшаш суҳбатлар, айниқса, унга мастоналик йўлдош бўлса, шовқинсиз бўлмайди. Шундай эмасми?

Клиний. Албатта шундай!

Афиналик. Хуллас, бу ерда ҳам аввало бошлиқ бўлиши керак-а?

Клиний. Бўлмасачи! Бу ерда бошқа ердагига қараганда зарурроқ!

Афиналик. Агар иложи бўлса, шовқин-суронга мойил бўлмаган одамни шундай бошлиқ қилиб қўйган маъқулми?

Клиний. Бошқача бўлиши мумкин эмасдир?

Афиналик. Шуниси ҳам аниқ-ки, бундай йигинларга у оқилона муносабатда бўлиши керак. Чунки у, уларга хос бўлган дўстликнинг ҳимоячиси бўлибгина қолмай, яна шу дўстликни мулоқот воситаси ила мустаҳкамлаши ҳам керакдир.

Клиний. Дарҳақиқат шундай.

Афиналик. Тўғрими. Хушёр бўлмаган одамларга хушёр, доно одамни бошлиқ тайинлаш зарур, аксинча эмас. Агар хушёр бўлмаган (одам)га маст, ёш, доно бўлмаган (одам) бошлиқ бўлса, фақат жуда бахтли бир тасодиф билангина у даҳшатли балолар келтирмайди.

Клиний. Ҳа албатта, бу бир улуг бахт бўларди.

Афиналик. Агар шунга ўхшаш суҳбатлар давлатларда иложи борича тўғри ўтса-ю кимдир худди шу урф-одатни ёмонласа, балки унинг бу ёмонлаши асосли бўлар. Агарда бу урф-одатни уни бутунлай бузуқлиги учун сўкиб ёмонласалар, у ҳолда, биринчидан, унинг турма нотўғрилигини, иккинчидан агар шундай, яъни хушёр хўжайин ва буюрувчисиз ўтса ҳамма нарса нохуш бўлишини улар идрок этмаганлари маълум бўлади.

Кеманинг маст бошқарувчиси ва умуман ҳар қандай хумор бошлиқ – нима бошқармасин – кемалар, ҳарб ара-

вачалари, қўшинни – нимани бошқарса ўшани остин-устин қилишини сезмаганмисан.

**К л и н и й .** Меҳмон, сен айна ҳақиқатни айтдинг. Бизга сен яна, базмларни қонуний ва тўғри ўтказиш қандай яхшилиқ келтиришини ҳам айтиб бер. Биз ҳозир айтиб ўтганимиздек, агар қўшин тўғри раҳбарлик остида бўлса, у ҳолда бундай қўмондонга эргашганлар ғалаба қозонадилар: бу оз хушқолик эмас. Бошқа ҳодисаларда ҳам шундай. Тўғри йўлга қўйилган базмлар-чи – улар, (айрим) шахслар ва давлатларга қандай афзаллик келтирадилар?

**А ф и н а л и к .** Тўғри тарбияланган бир ўғил бола ёки яхши жўровоз ашулачилар давлатга қандай афзаллик келтиради, деб сўрашимиз мумкин. Бунда биз ушбу жавобни берардик: биттасидан-да давлат жиндай фойда оларди. Агарда сиз, умуман тарбияланганларни тарбиялашдан давлат қандай манфаат кўради, деб сўраётган бўлсангиз, яхши тарбияланган болалар осонликча яхши одамлар бўладилар ва шундай бўлгач бошқа ҳамма (ишни) ҳам чиройли адо этадилар, шу қатори душманларни ҳам енгадилар, деб жавоб бериш қийин эмас. Тарбия ғалабага ҳам етказди, ғалаба эса баъзан – тарбиясизликка олиб бориши мумкин.

Урушда қозонилган ғалабалардан кўпчилик сурбет бўлиб, ҳаддан ошиб, ана шу сурбетлик таъсирида анчагина нуқсонларга гирифтор бўладилар. Тарбия ҳеч қачон Кадм аҳволига солмайди, ғалабалар эса одамлар учун шундай бўлган ва шундай бўлади.

**К л и н и й .** Дўстим, бизга сен, гўёки ичкиликбозлик пайтидаги бирга ўтказилган вақт, агар ҳамма нарса тўғри амалга оширилса, тарбиялашда катта аҳамиятга эга (тарбиянинг катта қисмини ташкил этади), демоқчига ўхшапсан.

**А ф и н а л и к .** Нима демоқчисан?

**К л и н и й .** Шундан кейин ўзингнинг фикрингни ҳаққоний эканлигини исботлай оласанми?

**А ф и н а л и к .** Ажнабий (биродар), гумонсирашларнинг бунчалик кўплигидан, иш ҳақиқатан худди шундай бўлишини фақат биргина худонинг ўзи исботлай олади. Аммо мен, менинг назаримда нега шундай деб айтиш кераклигини кўрсатиб беришга тайёрман. Бунинг устига ҳозир биз қонунлар ва давлат қурилиши ҳақида фикрлашга киришдик.

К л и н и й . Ҳозир шунча гумонлар келтириб чиқараётган масалалар бўйича сенинг фикрингни билмоқчи эдик. e

А ф и н а л и к . Биз қуйидагича йўл тутишимиз керак. Сиз идрок этишга урининг, мен эса ўз фикримни иложи борича тушунтиришга ҳаракат қиламан. Аввал бунга қулоқ солинг: барча эллилар бизнинг давлатимизни сўзамол ва кўп сўзловчи деб, Лакедемон хусусида эса (гўё) у камсухан, Критда эса, сўзамолликдан кўра серфикрликни ривожлантирадилар, деб ҳисоблайдилар. Унча муҳим бўлмаган мавзу - мастоналик ҳақида – кўп гапирмоқда, арзимаган нарса тўғрисида узундан-узоқ мулоҳазаларга берилиб кетмоқда, деб ўйлашингиздан қўрқаман. Аммо, мусиқий санъатнинг тўғри асосларини эътиборга олмай базмларни табиатга мос равишда ўтказиш ҳақидаги масалани етарли даражада ойдинлик киритиб қамраб олиш мумкин эмас. Худди шундай, мусиқий санъатни ҳам тарбия мажмуасининг ҳаммасисиз тушуниб бўлмайди. Буларнинг ҳаммаси узундан-узоқ мулоҳазалар қилишни талаб этади. Қандай йўл тутамиз, ўзингиз ҳал қилинг: ҳозирча бу масалани қолдириб, бошқа бирон-бир қонун муҳокамасига ўта қоламизми? b

М е г и л л . Афиналик-ажнабий! Бизнинг она юртимиз ўчоги сизнинг давлатингиз билан меҳмоннавозлик ришталари ила боғлиқ эканлигини сен балки билмассан. Қайсидир давлатнинг меҳмони эканлигини болалигида эшитган деярли ҳар бир инсонда унга – ўзининг иккинчи ватанига ёшлигидан биз, Афина меҳмонлари ҳис этадигандек, хайрихоҳлик туйғуси пайдо бўлади. Ҳар қалай мен буни ҳис этаман. Лакедемониялилар: «Бизга нисбатан сизнинг давлатингиз Мегилл, мана бундай нохуш (ёки яхши) иш қилди» – деб афиналикларни ёмонлаганлари ё мақтаганларини эшитсам, ёшлигимдан сизларни ҳимоя этиб ёмонлаганлар билан доимо баҳслашиб келганман. Мен ҳамма вақт афиналикларга хайрихоҳ бўлганман, ҳозиргача ҳам менга сизнинг талаффузингиз оҳанги хуш ёқади; кўп одамларнинг яхши афиналиклар бениҳоя яхшилар, деган фикрлари менга мутлақо тўғридек туюлади. Чунки фақат уларнинг яхшиликлари зўравонликсиз, ўз-ўзидан пайдо бўлади; худонинг ўзи уларга яхшилик қилишни ато этган, шу боисдан унда ҳеч сунъийлик йўқдир. Шунинг учун менинг тарафимдан қар- d

шилиқдан қўрқма; ўзингга нимаики қадрли бўлса, бари-ни айтавер.

К л и н и й . Худди шунга ўхшаб, ажнабий (биродар) менинг сўзимни ҳам эшитиб, қабул эт, сўнгра нимани хоҳласанг бе-малол айтавер. Балки сен бу ерда, Критда Эпидемид деган илоҳий зот ҳақида эшитгандирсан. У бизга қариндош бўлар-ди. Форс урушларидан ўн йил аввал у Афинага келди ва у ерда худонинг каромати билан, худо буюрган қурбонликлар-ни қилди. Худди ўша вақтда афиналиклар форс босқини-дан хавфсираб турардилар. У уларга башорат қилиб, форс-лар ўн йил ўтгандан кейингина келишларини, келганларида эса ўз умидларини рўёбга чиқаролмай ва кўргизган офат-ларига қараганда ўзлари кўпроқ офат-балолар кўриб энги-лишларини айтди. Шу вақтдан бери бизнинг аждодларимиз сизлар билан меҳмондўстлик иттифоқини туздилар; менинг ва ота-онамнинг сизга хайрихоҳлигимиз шундан келиб чи-қади.

643 А ф и н а л и к . Аён бўлишича, сиз мени эшитишга тай-ёрсиз. Менда эса гапириш иштиёқи бор, аммо уни амалга ошириш осон эмас; шундай бўлсада ҳаракат қиламиз. Ав-вало мулоҳаза юритиш тартибига биноан, тарбияни ўзи нима ва унинг кучи нимада эканлигини аниқлаб олайлик. Келишиб олдик-ки, келгусида бизнинг фикрлаш йўлимиз токи у (йўл) бизни шароб худосига олиб боргунича айни шу йўсинда бўлиши керак.

К л и н и й . Сенга шу маъқул бўлса, майли розимиз.

б А ф и н а л и к . Тарбия деганда нима назарда тутилиши-ни мен тушунтираман, сизлар эса менинг фикримга қўши-ласизларми йўқми, айтасизлар.

К л и н и й . Тезроқ гапир!

А ф и н а л и к . Мен шуни айтиб, тасдиқлайман ҳамки, қан-дай бўлмасин бирор ишда етук бўлишни истаган одам бунга тааллуқли бўлган барча нарсада ёшлигидан гоҳ ўйин сифа-тида, гоҳида жиддий машқ қилиши керак. Масалан, яхши деҳқон ёки бинокор бўлишни хоҳлаган одам болалик ўйинла-рида ё ерга ишлов бериш ёхуд ўйинчоқ уйларни қуриши ке-рак. Мураббий уларнинг ҳар бирига ҳақиқийсига ўхшаган мўъжаз, кичкина асбоб-ускуна бериши зарур. Худди шунга ўхшаб уларга зарурий билимларнинг ибтидосини, бошлани-шини ўргатсин, масалан бинокорга – ўлчашлар ва газчўпдан

фойдаланишни, жангчига – суворийликни (ва ҳоказо) ўргатсин, буларнинг ҳаммаси ўйин сифатида бўлсин. Болалар кейинчалик қайси машғулот бўйича камол топишлари зарур бўлса ўшанга тааллуқли, уларнинг мойиллик ва қизиқишларини ўйин ёрдамида ўшанга йўналтиришга ҳаракат қилсин. Бола улғайиб ниманинг билимдони бўлиши ва нимада камолотга эришиши зарур бўлса ўшанга меҳр-муҳаббат уйғотувчи етарли тарбияни, болага илм ўргатишда энг муҳим омил, деб ҳисоблаймиз. Бу айтилганлар сизларга маъқулми?

**К л и н и й .** Маъқул.

**А ф и н а л и к .** Тарбия деганда нимани назарда тутишимизни ҳам аниқлаб олайлик. Ҳозир биз, айрим шахсларнинг тарбиясини ёмонлаб ёки мақтаб, баъзиларимизни тарбияли, баъзиларимизни тарбиясиз деймиз, баъзида эса бутун тарбияси чакана савдо ёки денгиз тижоратини билиши билан чекланганларни ҳам тарбияли деб атаймиз. Биз ҳозирги ўз мулоҳазаларимизда тарбия деганда бунга эмас, балки одамни адолат ила бўйсунувчи ёки ҳукмрон бўла оладиган баркамол фуқаро бўлишига интилишга мажбур этадиган, болаликдан яхшиликка етакловчи нарсани назарда тутамиз. Менимча, бизнинг бу суҳбатимизда берилган тушунчага кўра фақат шуни тарбия деса бўлади. Ўз мавзуси ва мақсади пул, ақл-идрок ва адолатдан маҳрум қудрат ёки бошқа бирор санъат бўлган тарбия эса тубанлик ва пасткашлиқдир, умуман бу номни олишга нолойиқдир. Биз ўз-ўзимиз билан номлар ҳақида баҳслашиб ўтирмаймиз. Ҳар ҳолда, тўғри тарбия олган одамлар яхши (одамлар) бўладилар ва тарбияли (одобли)ликка муносиб баҳо берилиши керак, чунки у: (одоб) – яхши одамлар эга бўлган нарсаларнинг энг гўзалидир, деб қилган ҳозирги мулоҳазаларимиз ўз кучини сақлаб қолса бас. Агар тарбия ўз йўлидан чиқиб кетган бўлса-ю, аммо уни тўғрилаш имкони бўлса, ҳар қандай одам ўз умри давомида куч етганича бунга ҳаракат қилиши керак.

**К л и н и й .** Тўғри. Биз сенинг сўзларингни тасдиқлаймиз.

**А ф и н а л и к .** Бундан одинроқ, ўзи устидан ҳукмронлик қилаоладиганлар яхши, бундай қилолмайдиганлар ярамас одамлар, деб келишган эдик.

**К л и н и й .** Сен мутлақо ҳақсан.

**А ф и н а л и к .** Келинг, олдин айтганларимизни аниқроқ қилиб қайтарайлик. Кучим етганича, қиёслаш ёрдамида бунни сизларга тушунтириб беришимга рухсат беринг.

**К л и н и й .** Марҳамат.

**А ф и н а л и к .** Бизнинг ҳар биримиз – бу бир бус-бутунлик эканлигимизни тан оламизми?

**К л и н и й .** Ҳа.

**А ф и н а л и к .** Аммо ҳар бир одам ўзида иккита қарама-қарши ва жоҳил маслаҳатчига эга – (булар): лаззат ва дард.

**К л и н и й .** Дарҳақиқат.

**А ф и н а л и к .** Уларга яна келажакка тааллуқли фикрлар ҳам келиб қўшиладилар, уларнинг умумий номи – умиддир. Чунончи, ғам-дардни кутишни қўрқинч, лаззатни кутишни – жасорат дейилади. Буларнинг ҳаммасини устида, улардан қайси бири яхши, қайси бири ёмон эканлиги ҳақида хулоса чиқарувчи онг туради; худди шу (онг - тарж.) давлатнинг умумий тузуки бўлиб, қонун номини олади.

**К л и н и й .** Сўзларингни машаққат билан илғаб олаётган бўлсамда, тушунишга ҳаракат қиляпман, давом этавер.

**М е г и л л .** Мен ҳам шундай таассуротдаман.

**А ф и н а л и к .** Бу ҳақда биз қуйидагича мулоҳаза юритамиз: тасаввур қилайлик, биз тирик мавжудотлармиз, бу (мавжудотлар) эрмак ёки қандайдир жиддий мақсад билан худолар томонидан ясалган ажойиб қўғирчоқлардир: бу бизга номаълум; аммо биз биламиз-ки, биз айтиб ўтган, бизнинг ички

**е** (ботиний) ҳолатларимиз худди ришталар ёхуд ишлардай ҳар бири ўз томонига тортиб, судрайдилар. Лекин улар қарама-қарши бўлганлари учун бизни қарама-қарши ҳаракатларга (амалларга) бошлайдилар ва бу яхшилик ва ёмонлик (нуқсон)ни ажратишга хизмат қилади. Бизнинг мулоҳазаларимизга кўра, ҳар ким доимо собитқадамлик билан, майллардан фақат бирига (айтиб ўтилган ишларнинг фақат бирининг тортиб-судрашига - тарж.) ҳеч нарсада ундан оғишмай ва бошқа иш-ришталарга қаршилиқ кўрсатиб, мойил бўлиши керак, бу (ип - тарж.) эса, давлатнинг умумий қонуни, деб атаганимиз, олтиндай (қадрли) ва илоҳий онг раҳбарлигининг ўзидир. Бошқа ишлар оддий темирдан ва қўполдирлар; олтиндай бўлса ҳам,



фақат шу ипгина майин, мулойимдир, бошқалари эса бошқа турларга ўхшаб кетадилар. Қонуннинг ажойиб, гўзал раҳбарлигига доимо ёрдам бериб туриш зарур. Чунки онг, гўзал бўлсада, мўъмин ва зўравонлиги йўқ, ўз раҳбарлигида ёрдамчиларга муҳтож, шундай бўлсинки, биздаги олтин тур бошқа турларни енгсин. Биз қўғирчоқлармиз, деган ривоят яхшилик, хайрихоҳликнинг сақланишига кўмак беради; «ўзидан кучлироқ ёки ўзидан кучсизроқ» иборасининг аҳамияти равшанроқ бўларди. Давлат ва айрим инсон хусусида айтиш мумкин-ки, уларнинг сўнгиси (инсон) раҳбарий ишлар ҳақидаги сўзни чин ҳақиқат ҳисоблаб унга мувофиқ равишда яшаш зарур дерди; давлат эса бу сўзни худолардан ёки буларни ҳаммасини идрок этган одамдан қабул қилиб, уни ўзининг ички муносабатлари учун ҳам, бошқа давлатлар билан бўладиган алоқалар учун ҳам қонун қилиб олади. Шундай аснода, ёмонлик ва яхшилик бизда аниқроқ чегараланадилар. Бу аён бўлганидан кейин, тарбия ва бошқа одағлар, шу қатори шаробга берилиб вақт ўтказиш арзийди-ми, деган масала ҳам равшанлашади. Аввалига, шундай арзимаган мавзу борасида жуда кўп гапирилгандай туюлганди; энди эса бу масала бундай чуқур мулоҳазаларга аригулик эканлиги маълум бўлиб қолиши мумкин.

**К л и н и й .** Тасаннога лойиқ сўзлар. Мулоҳазаларимизни ярашиқлик ниҳоясига етказсак.

**А ф и н а л и к .** Шундай қилиб, айтчи: агар биз шунга ўхшаш қўғирчоқнинг маст бўлишига йўл қўйсак, уни не ҳолга солиб қўямиз?

**К л и н и й .** Бундай савол бериб нимани назарда тутмоқдасан?

**А ф и н а л и к .** Қуйидагидан ташқари ҳеч нарсани: агар бири бошқаси билан қўшилса қандай ҳодиса рўй беради? Ўз фикримни янада равшанроқ ифодалашга ҳаракат қиламан. Мен ушбунни сўрамоқдаман: шароб ичиш лаззатлар, дардлар, ғазаб, муҳаббатни янада кучлироқ қилмайдими?

**К л и н и й .** Жуда кучайтиради.

**А ф и н а л и к .** Бизнинг ҳиссиётларимиз, хотира, хос мулоҳазамиз, фикрларимизничи? Улар ҳам худди шундай кучлироқ бўладиларми ёки одам ҳаддан зиёд майхўрликка берилиб улардан бутунлай маҳрум бўладими?

Клиний . Бутунлай маҳрум бўлади.

Афиналик . Бундай одам гўдаклигида қандай руҳиятга эга бўлса, шундай руҳият ҳолатига қайтади, тўғрими?

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Шунда унинг ўзини идора қила олиш имконияти жуда кам бўлади.

646 Клиний . Албатта, жуда кам бўлади.

Афиналик . У ҳеч арзимайдиган бир одам бўлиб қоладими?

Клиний . Шубҳасиз.

Афиналик . У ҳолда, демак, фақат қарияларгина эмас, маст одамлар ҳам яна болаликка қайтадилар, шундайми?

Клиний . Меҳмон, сўзларинг айна ҳақиқат.

Афиналик . Кучимиз етганича бу одатдан қочиш ўрнига, ундан тотиб кўришга ишонтирадиган бирор далил борми?

Клиний . Борга ўхшайди. Ҳар ҳолда сен буни тасдиқлаб ҳатто яна исботлашга тайёрга ўхшайсан.

Афиналик . Сен тўғри эслатдинг. Бунга мен ҳозир ҳам тайёрман; иккалангиз ҳам мени тинглашга ихтиёр билдирмоқдасиз.

Клиний . Ихтиёр этмай бўладими? Бирор бошқа нарсага бўлмасада, гўёки инсон ихтиёрий равишда жирканч ҳолатга тушиши кераклиги ҳақидаги ажойиб ва галати фикр учун (эшитиш иштиёқи бор).

Афиналик . Сен кўнгли ҳолатини назарда тутмоқдасан, шундайми?

Клиний . Ҳа.

Афиналик . Дўстим, баданчи, бадан? Агар кимдир ўз ихтиёри билан ишдан чиқиш, озиб кетиш, шармандалик, беҳолликкача тубан тушса хайрон бўламизми?

с Клиний . Ҳайрон бўлмай бўладими?

Афиналик . Сен нима дейсан? Шифокорларга мурожаат қилувчилар, дори ичиш қисқа муддат ўтгач уларнинг баданларини узоқ муддатга, то умрларининг охиригача шундай аҳволда қолишдан кўра ўлишга рози бўладиган даражага солиб қўядиган ҳолатга тушириб қўйи-

шини билмайдилар, деб ўйласак бўладими? Машаққатли гимнастика машқлари билан шуғулланувчилар олдин худди бемордек бўлиб қолишлари бизга маълум-ку.

Клини й . Буни ҳаммамиз биламиз.

Афиналик . Кейинги фойдалар учун улар буни ихтиёрий равишда қилишларини ҳам биламиз-а?

Клини й . Албатта.

Афиналик . Бошқа урф-одатлар ҳақида ҳам шунга ўхшаш фикр юритиш керак эмасми?

Клини й . Шундай бўлиши керак.

Афиналик . Агар биз келтирилган мисолларни тўғри кўриб чиққан бўлсак, одамлар майхўрликка берилган вақтдаги кўнгилхушликларга нисбатан ҳам шундай бўлиши керак.

Клини й . Шубҳасиз.

Афиналик . Шундай қилиб, агарда шароб ўз фойдасига кўра бадантарбиялардан кам бўлмайдиган бўлиб чиқса, у ҳолда унда уларга (бадантарбияларга) қараганда яна бир афзаллик бўлади, яъни улар аввалига оғриқ билан боғлиқлар, у (май) эса бундай эмас.

Клини й . Бунда сен ҳақсан; аммо, агарда биз унда (майда) қандайдур фойда бор деб ўйласак мен ҳайрон қолган бўлардим.

Афиналик . Худди шуни биз ҳозир аниқлашга ҳаракат қилишимиз керак бўлади. Менга айтчи, биз иккита деярли қарама-қарши кўрқинч хилларини фикрлай оламизми?

Клини й . Қайсиларини?

Афиналик . Улар ушбулар: биз кутаётган ёмонликлардан кўрқамиз.

Клини й . Шундай.

Афиналик . Агар биз қандайдир нохуш ишни қилиб кўйсак ёки гапириб кўйсак бизни аҳмоқона одамлар қаторига кўшишлари мумкинлиги учун кўпинча (бошқаларнинг) биз ҳақимиздаги фикрларидан ҳам кўрқамиз. Кўрқувнинг бу хилини биз, ўйлайманки, бошқалар ҳам – ҳаё деб атаймиз.

Клини й . Шак-шубҳасиз.

Афиналик . Мен кўрқувнинг ушбу икки хили ҳақида гапирмоқдаман. Уларнинг иккинчиси оғриқ ва бошқа

қўрқувларга қарама-қаршидир; худди шундай у, кўпгина буюк лаззатларга ҳам қарама-қаршидир.

К л и н и й . Сен мутлақо ҳақсан.

А ф и н а л и к . Наҳотки, қонун чиқарувчи – умуман бошқа ҳар қандай фойдали одам ҳам ушбу қўрқувни жону дилдан эъзозламайди? Ва, уни виждонлилик деб атаб, виждонийликка қарама-қарши бўлган жасоратни ҳаёсизлик сифатида белгилаб қўймайдими, бу ҳаёсизликни эса ҳам хусусий, ҳам ижтимоий ҳаётда ҳамма учун энг катта ёмонлик деб ҳисобламайдими?

К л и н и й . Сен ҳақсан.

А ф и н а л и к . Тўғри эмасми, қўрқувнинг шу туридай ҳеч нарса – агарда биз ҳар бирини айрим ҳолда қиёслайдиган бўлсак, бизга шунча буюк афзалликлар келтирмайди, шу қатори урушдаги ғалабалар ва халос бўлишлар, қутқарилишлар ҳам. Ғалабанинг иккита сабаби бор-ку: рақиб олдидаги жасурлик ва дўстлар олдидаги ёмон шармандалик қўрқуви.

К л и н и й . Шундай, албатта.

А ф и н а л и к . Демак, бизнинг ҳар биримиз жасоратли (қўрқмас) ва шу билан бирга қўрқув (ҳиссиётига) эга бўлишимиз керак. Нега шундай эканлигини муҳокама қилиб бўлгандик.

К л и н и й . Ҳа, старли даражада.

А ф и н а л и к . Ҳар бир одамни қўрқмас, жасур қилишни хоҳлаб, бунга қонунга мувофиқ равишда уни кўпдан-кўп турли қўрқувларга юзма-юз қўйиш орқали эришамиз.

К л и н и й . Шундай бўлса ажаб эмас.

А ф и н а л и к . Биз кимнингдир (қалбига) адолатли қўрқув солишни хоҳласак-чи? Наҳотки, ўз лаззатланиш-дилхушликларини енгишга маҳорат касб этиши учун биз уни ҳаёсизлик билан тўқнаштириб қўймаймиз? Мардликда баркамолликка эришишни хоҳлаган (одам) ўзига хос бўлган қўрқоқлик билан курашиши ва уни енгиши керак эмасми? Бундай кураш билан шуғулланмаган (кураш машқини қилмаган) ва бунга тажрибаси бўлмаган – у ким бўлишидан қатъи назар – эзгуликка нисбатан, эришиши лозим бўлган даражанинг ярмига ҳам эриша олмайди. Ким старли даражада оқилона фикр юрита оладиган бўлади – беҳаё ва адолатсиз ишларга олиб борадиган кўпдан-кўп дилхушликлар ва нафсоний ис-

таклар билан курашадиган, уларни кўнгилжушликлар вақтида ҳам, жиддий ишларда ҳам онг, ҳаракат ва санъат орқали енгадиганми ёки бунга ҳеч кўникмаганми?

К л и н и й . Сўнгиси даргумон.

А ф и н а л и к . Хўш, нима қилмоқ керак? Бирор тангри одамларга уларда кўрқинчни жунбушга келтирадиган бирор сеҳрли дамлама (ичимлик) берганми, токи бу ичимликни кимки қанча кўп ичса, ҳар бир қултуми билан у ўзини шунча бахтсизроқ ҳисоблайдиган бўлса? У ҳозирги кундан ҳам, келажакдаги барча нарсалардан ҳам, кўрқадди, шундайки; энг мардона одам ҳам охир-оқибат даҳшатга тушади; ухлаб, кайфи тарқагач, у яна ўзига келади.

К л и н и й . Инсонларда қабул қилинган қайси ичимлик ҳақида бундай дея оламиз, ажнабий (биродар)?

А ф и н а л и к . Ҳеч қайсиси ҳақида. Агар қаердандир бундай ичимлик пайдо бўлиб қолганида, мардликни синанш учун бу фойдали бўлмасмиди? Бундай ҳолатда биз унга бундай дейишимиз мумкин бўларди: «Критлиларга ёки бошқа кимларгадир қонун берувчи соҳиби қонун (қонун чиқарувчи), ўз фуқароларингни, уларнинг мардлик ва кўрқоқликларини синайдиган нарсага эга бўлишни хоҳлармидинг?»

К л и н и й . Бу равшанку: ҳар қандай (қонун чиқарувчи) истардим, дейди.

А ф и н а л и к . «Яна. Бу нарсани сен эҳтиёткорлик билан, катта хавф-хатарсиз синашини хоҳлайсанми ёки аксинчами?»

К л и н и й . Эҳтиёткорлик яхшилигини ҳар қандай одам эътироф этади.

А ф и н а л и к . Кўрқувни кучайтириб ва шундай аҳволда ким қандай бўлганлигини кузатиб, насиҳатлар, ишонтиришлар ва рағбатлантиришлар ёрдамида одамни кўрқмас бўлишга мажбур этиш ва сенга қулоқ солмайдиган ҳамда ҳамма нарсада сен буюрганингдек бўлмаганларни шарманда қилиш учун сен бу ичимликдан фойдаланмайсанми? Яхши ва мардона машқ қилганларни уларга тўсқинлик қилмай кўйиб юборасанми, бу машқларни ёмон бажарганларга жазо белгилайсанми? Ёки, ёмонлаш учун ҳеч қандай сабаб бўлма-са ҳам, сен бундай ичимликдан ҳеч фойдаланмайсанми?

К л и н и й . Мусофир (дўстим), нега у бу ичимликдан фойдаланмас экан?

- А ф и н а л и к . Дўстим, бу гимнастикадаги ҳозирги машқларга қараганда жуда енгил синов бўларди. Уни айрим шахсларга ҳам, озчиликка ҳам ва умуман ҳар қанча миқдордаги одамларга ҳам қўлласа бўлади. Агар кимдир уятчанлиги учун, камолот касб этмагунича ҳеч (кимга) кўринмаслик керак, деб ҳисобласа ва минглаб бошқа нарсалар ўрнига фақат шу ичимликдангина фойдаланиб хилватда бир ўзи кўрқув билан кураш машқини қилса, у тўғри йўл тутган бўлур эди. Ҳам табиатдан, ҳам ўз ингилиш-ҳаракатлари билан яхши тайёргарлик кўрганлигига ишончи комил бўлса, ўзига ўзи ишонса, у кўпчилик ҳамтовоқлари билан биргаликда, ошқора машқ қилиш-шуғулланишдан ҳеч ҳам кўрқмайди. У тўғри қилади, чунки у ичкиликнинг муқаррар ўтказадиган таъсир кучини енгади ва ғалабага эришади, ҳеч бир муҳим нарсада у андишасизлик билан (яхши) фикридан қайтмайди ва ўзининг хайрихоҳлиги сабабли ҳеч нарсада ўзгармайди. Аммо у, ичкиликда ортиқчалик (меъёрдан ошиш)дан, бу ичимлик ҳамма одамлар устидан қозонадиган ғалабасидан кўрққан ҳолда, эҳтиёт бўлмоғи керак.

К л и н и й . Ажнабий (биродар), тўғри айтасан, бундай қилган (одам) ўзининг ақл билан иш юритишини намойиш этарди.

649

А ф и н а л и к . Қонун чиқарувчига яна қайта ушбунни ҳам айтиб қўяйлик: «Шундай эй, қонун чиқарувчи, одамларга бундай кўрқувни кучайтирувчи (жонлантирувчи, уйғотувчи) ичимликни на худо берди, на бизнинг ўзимиз уни кашф этдик - чунки бу ерда сўз базмдаги сеҳргарлар тўғрисида кетаётгани йўқ. Аммо, кўрқмаслик (жасурлик), беқиёс кучли жасорат уйғотадиган, бунинг устига бевақф, номақбул жасоратни уйғотадиган ичимлик ўзи борми? Ёки биз бошқачароқ гапирамизми?»

К л и н и й . Мавжуд, дейди у (қонун чиқарувчи), шаробни назарда тутиб.

- А ф и н а л и к . Бу ичимлик биринчисига (яъни хаёл қилинган ҳалиги сеҳрли ичимликка – тарж.) бутунлай қарама-қаршидур. Уни ичаётган одамни аввал у ўзини ўзига раҳмдил қилади; (кечирувчи, юмшоқ қаровчи қилади); ва

уни қанча кўпроқ тотинса, яхшилик ва ўзининг мавҳум кучига шунча кўп умидлар билан тўлиб тошади. Охир оқибатда худди у донодай, тўхтамай сўзлашга, тантиқлик ва имконият борича қўрқмасликкача боради, яъни у ўйламай-нетмай гапираверади ва ҳар неки бўлса қилаверади. Бу фикрни, ўйлайманки, ҳамма маъқулласа керак.

К л и н и й . Албатта.

А ф и н а л и к . Яна ушбунга эслайлик. Бизнинг дилимизда икки туйғу: биринчиси – беқиёс жасорат туйғуси, иккинчиси, аксинча, беқиёс қўрқув туйғуси тарбия топиши керак, дедик.

К л и н и й . Агар адашмасак, бу, сен виждонийлик, деб атаганингдир.

А ф и н а л и к . Ёдингизда яхши сақланиб қолибди. Мардлик ва жасурлик қўрқув муҳотида ривожлантирилиши керак бўлганидан, уларга қарама-қарши сифатларни қўрқувга қарама-қарши нарса муҳотида тарбиялаш керак эмасми, деган савол туғилади.

К л и н и й . Албатта, шундай.

А ф и н а л и к . Шундай қилиб, биз ўз табиатимизга кўра жасур ва жасоратли бўладиган ҳолатларда, беҳаёлик ва қўрсликка иложи борича кам йўл қўйиб, бирор уятли ишни қилиш, бошидан ўтказиш ва ёки гапириб қўйишдан қўрқиб (руҳиятимиз) тарбияси билан шуғулланишимиз керакка ўхшайди.

К л и н и й . Шундайга ўхшайди.

А ф и н а л и к . Бизни бу ҳолга соладиганлар: ғазаб, эҳтирос, безбетлик (андишасизлик), жаҳолат, такаббурилик, ғараз, қўрқоқликдир. Булардан ташқари, яна: бойлик, гўзаллик, куч ва кайф бериб маст қиладиган ва бизни ақдан оздирадиган барча нарсалар. Шароб ва кўнгил хушликлардан ташқари, барча бу ҳолатларни олдинга фақат бир текшириб олиш (тажриба қилиш)га мослашган, арзон ва зарарсиз бошқа бир лаззатланишни айта оламизми, токи бу текширишлардан сўнг биз улар машқи билан шуғуллансак? Албатта, бунда баъзи эҳтиёт чоралари кўрилиши керак бўлади.

Минглаб адолатсизликлар туғиладиган инжиқ ва лапашанг дилни қандай қилиб яхши синашни муҳокама қилайлик: у билан шахсий мулоқотлар йўли биланми – унда бизга

650 хавф-хатар таҳдид қилади ёки Дионисий байрамида кузатишлар йўли биланми?

Севги дилхушликларига берилган булҳавас одамнинг дилини синаш учун, унинг дил майллари, дилидаги борини кўриш учунгина, биз унга ўз қизларимиз, ўғилларимиз ва хотинларимизни ишониб топшираимизми? Шунга ўжаш минглаб мисолларни келтириб, дилхушликлар пайтида (руҳиятни) билиб олиш қанчалик яхши эканлигининг фойдасига бениҳоя кўп гапириш мумкин бўларди. Бизнинг фикримизча, бир-биримизни синаш учун бу энг маъқул усул эканлигига на критлилар, на бошқа бировлар шубҳалана олмайдилар. Бунинг устига у, ўзининг арзонлиги, хавфсизлиги ва тезкорлиги билан синовларнинг бошқа усулларидан устун туради.

**К л и н и й .** Бу – айни ҳақиқат.

**А ф и н а л и к .** Табиатни ва дилларнинг сифатларини тушуниш, улар ҳақида қайғурадиган санъат учун энг фойдали воситалардан бири бўларди. Биз эса, менинг билишимча, бу давлатни бошқариш санъатига тааллуқли эканлигини тан оламиз. Шундай эмасми?

**К л и н и й .** Албатта, шундай.





## ИККИНЧИ КИТОБ

Муסיқий тарбия  
ҳақиқий  
қонунчвликнинг  
зарурий шарт  
сифатида

А ф и н а л и к . Бундан кейин, албатта, **652**  
ушбу масалани муҳокама этиш керак:  
базмларда май ичишни тўғри тартибга  
солиш фақат шу имкониятни, яъни одам-  
нинг табиий сифатларини билиш имко-  
ниятининг ўзини берадимми ёки ҳар қан-

дай сайъ-ҳаракатга арзигулик яна бир афзаллик мавжуд-  
ми? Нима десак бўлади? Ҳа, яна бир афзаллик бор: биз-  
нинг мулоҳазаларимиздан шу (фикр) келиб чиқади. У ни-  
мадан иборат – бу масалада адашиб кетмаслик учун биз  
буни диққат билан кўриб чиқишимиз керак бўлади.

К л и н и й . Гапиравер!

А ф и н а л и к . Мен, аввал биз тўғри тарбия, деб атаган  
нарсани эсламоқчиман. Чунки мен, биз айтиб ўтганимиз **653**  
афзаллик ўз ҳаёти билан худди шу тўғри тартибга солин-  
ган одатга боғлиқдир, деб ўйлайман.

К л и н и й . Сен қандайдир ўта муҳим бир нарса ҳақида  
гапирмоқдасан.

А ф и н а л и к . Ишончим комилки, биринчи болалик ҳис-  
сиётлари – лаззатланиш ва дард ва улар туфайли дилда хай-  
рхоҳлик ва тартиб намоён бўлади. Идрок этиш ва мустаҳ-  
кам ҳақиқий фикрларга келсак, ҳеч бўлмаганда ҳатто қари-  
лик чоғларида улар кимда намоён бўлсалар ўша одам бахт-  
лидир. Кимки уларга ва уларга боғлиқ бўлган барча фази-  
латларга эга бўлган одам бўлса у – баркамол инсондир. Мен  
тарбия деб, аввало болаларда намоён бўладиган яхши фа-  
зилатни атайман. Агар лаззатланиш, дўстлик туйғуси, ғам-  
алам ва ёмон кўриш уларга ақл-идрок билан ёндошишга  
ҳали лаёқатсиз одамларнинг дилларида етарлича намоён  
бўлсалар, у ҳолда, кейинчалик бу лаёқатга эга бўлганлари-  
да, олган шу тўғри кўникмаларини улар онг билан келишти-  
риб оладилар. Худди шу келиштирилишнинг ўзи жам-

лашган бутун хайрихоҳликдир. Эзгу иш – хайрихоҳликнинг хузур-лаззат ва дардга алоқадор қисмини, нимани ёмон кўриш керак бўлса ўшани бошдан охиригача ёмон кўришга, нимани севиш керак бўлса ўшани севишга зарурий даражада ўргатадиган қисмини мулоҳазада айрим ажратиб кўйиш ва асосли равишда менингча, уни тарбия, деб аташ мумкин бўлади.

К л и н и й . Тарбияга оид аввалги ва ҳозирги таъкидларингда сени ҳақ деб ўйлайман ажнабий (биродар).

А ф и н а л и к . Жуда яхши! Шундай қилиб, тўғри йўналтирилган лаззатлар ва дардлар тарбияни ташкил этади; аммо инсонлар ҳаётида улар кўп жиҳатдан сусаядилар ва бузиладилар. Шунинг учун, меҳнат-машаққат учун туғилган башар авлодита

ғамгузорлик қилиб бу машаққатлардан нафас ростлаш учун илоҳий байрамлар тайин қилдилар. Музаларни, уларнинг йўлбошловчиси Аполлонни ва Дионисни шу байрамлар қатнашчиси сифатида тортиқ этдилар, токи тарбия камчиликларини байрамларда худолар ёрдамида тузатиш мумкин бўлсин.

Шундай қилиб, такрор айтаманки: бизнинг ҳозирги тасдиқ этаётганимиз , ҳақиқийлик ва табиат билан мувофиқ келадими, шунини кўриб чиқишимиз керак. Биз тасдиқлаб айтдик-ки, ҳар қандай навқирон инсон, айтиш жоизки, на баданида, на овозида ҳаловат-сокинликни сақдай олмайди, аммо у доимо ҳаракатда бўлишга ва овозлар чиқаришга интилади, қаранг-ки, ёшлар масалан, рақс ва ўйинлардан лаззат топиб, гоҳ сакрайдилар ва югурадилар, гоҳида эса бор овоз билан бақирадилар.

Бошқа тирик мавжудотларда, ҳаракатлардаги уйғунлик (гармония) ва усул (ритм). деб номланадиган назокат ёки назокатсизлик ҳиссиёти йўқ. Бизнинг биргаликда айтадиган ашула ва рақсларимизда қатнашувчи сифатида бизга ҳаётият билан, деганимиз ўша худоларнинг ўзлари бизга хузур-лаззат билан ёндошган уйғунлик ва усул ҳиссиётини бердилар. Бу ҳиссиёт ёрдамида улар бизни ҳаракатлантирадилар ва биз ашулалар ва рақсларда бирлашганимизда бизнинг лапарларимизга раҳнамолик қиладилар. Хоровод маросимлар деб аталиши уларнинг «қувонч» (shara) сўзи билан ички-ботиний қардошлигидадир.

Аввало биз бу (ҳолат)ни тўғри, деб ҳисоблаймизми ва бошланғич тарбия Аполлон ва Музалар орқали бажарилишини аниқлаймизми? Сиз қандай ўйлайсиз?

Клиний . Ҳа, шундай.

Афиналик. Демак, биз айтамикки, ашула ва рақслар (хороводлар) билан шуғулланмаган (машқ қилмаган) одам тарбияланмаган (тарбиясиз), улар билан етарли шуғулланган бўлса, у тарбияланган (тарбиялидир);

Клиний . Албатта.

Афиналик. Хороводлар санъат яхлитлиги бўйича кўшиқ ва рақслардан иборат.

Клиний . Шубаҳсиз шундай.

Афиналик. Шунинг учун яхши тарбия топган одам чиройли ашула айтиш ва рақс тушишни билиши керак.

Клиний . Бу аниқ.

Афиналик . Ҳозиргина айтилган сўзлар нимани англатар экан кўрайликчи.

Клиний . Қайси (сўзлар)?

Афиналик . У ажойиб чиройли ашула айтади, дедик биз, яна ажойиб гўзал рақс тушади. Агар у ниманидир гўзал қилиб айтса ва рақс қилса шундагина ажойиб гўзал, чиройли бўлади, деб кўшиб кўямизми?

Клиний . Кўшамиз.

Афиналик . Яна бошқа (бир) шарт: у, ҳақиқатан гўзал нарсани гўзал ва дарҳақиқат хунук (нохуш) нарсани хунук деб ҳисоблаши зарур ҳамда ўз эътиқодини амалда қўллаши керакдир. Бундай одам, мусиқий санъат ва хороводлар (ашула айтиб рақс тушишлар) санъати маъносида, гўзалликдан қувонмайдиган ва ёмонга нафрат қилмайдиган, гарчи баъзида, ўзи гўзал, деб тан олган нарсага бадан ҳаракатлари ва овози билан хизмат қиладиган одамга қараганда яхшироқ тарбияланган бўлмайдими? Овоз ва бадан ҳаракатларида унчалик лаёқати бўлмаган, аммо, ҳузур-лаззатланишлар ва маҳзунликдан тўғри фойдаланадиган ва шу йўл билан гўзалликни олқишлаб ҳамда ёмон-нохушликни рад этадиган одам ҳар ҳолда яхшироқ эканлиги тўғрими?

Клиний . Ажнабий (дўстим), улар орасида, тарбиядаги фарқ жуда каттадир.

Афиналик . Агар биз уччаламикки, ашула ва рақсда ўзи нима гўзал эканлигини билсак, у ҳолда биз, тарбияланган одамни тарбияланмаган одамдан тузукроқ ажрата олардик, шундай эмасми. Агар биз буни билмасак, у ҳолда тар-

биянинг сақланишига нима ва қандай қўмак беришини билолмасак керак. Шундай эмасми?

К л и н и й . Албатта, шундай.

А ф и н а л и к . Шундан кейингина биз, бадан ҳаракатлари, рақс, хиргойи ва қўшиқда нима гўзал эканлигини худди искович итлардай истаб топишимиз зарур бўлади. Агар у бизга тутқич бермаса, элин ёки варварларнинг тўғри тарбиялари ҳақидаги бизнинг фикр юритишларимиз бекор бўлади.

К л и н и й . Шундай.

655 А ф и н а л и к . Яхши! Бадан ҳаракатлари ва қўшиқларнинг қайсиларини гўзал деб тан олиш керак? Айтчи: бир хилдаги оғир ҳолатларда, мардона нафс (дил) ва қўрқоқ нафс (дил)нинг бадан ҳаракатлари ва нутқлари бир-бирларига ўхшаш бўладими?

К л и н и й . Асло!

А ф и н а л и к . Жуда яхши дўстим! Музиқий санъатда ҳам бадан ҳаракатлари ва тарона бор. Аммо бу санъатнинг мавзуи бўлиб уйғунлик (гармония) ва усул (ритм) хизмат қилганлари учун у фақат усулли ва уйғунлашган бўлиши мумкин; шунинг учун тароналар ва бадан ҳаракатларининг рангинлиги ҳақида гапираётиб хорлар ўқитувчилари қиладиган ўхшатишлар бутунлай нотўғридир. Мардона ёки қўрқоқ одамнинг бадан ҳаракатлари ва тароналарига келсак, адолатли равишда тан олиш мумкинки, мардларда улар гўзалу, қўрқоқларда жирканч (хунук)дир. Бу муносабат билан меъёрдан ортиқ сўзамоллик пайдо бўлмаслиги учун, нафс (дил) ва бадан эзгулиги (хайрихоҳлиги)ни – унинг ўзи ёки унинг бирон бир ўхшашини, ифода этадиган бадан ҳаракатлари ва таронанинг барчаси гўзалдир, ёмон нуқсонни ифодаладиганларининг ҳаммаси жирканчдир.

К л и н и й . Сенинг таклифинг тўғри; биз худди шундай қарор қиламиз.

с А ф и н а л и к . Яна бир нарса: биз барча хорооводлар рақсларида бир хилдаги қувонч билан қатнашамизми ёки ундай эмасми?

К л и н и й . Мутлақо ҳар хил.

А ф и н а л и к . Айтайлик, бизни нима адашишга олиб боради? Ҳаммамиз учун бир нарсанинг ўзи гўзал эмасми ёки,

амалда шундай бўлсада, бизга бир нарсани ўзи эмасдек туюладими? Ёмон нуқсонни (иллатни) ифодалайдиган хороводлар эзгуликни ифода этадиган хороводлар (ашула-ўйинлар)дан гўзалроқ, ва гўёки унинг ўзи нолайиқ бадан ҳаракатларига қувонадию қолганлар бунга қарама-қарши Музага қувонадилар, деб ҳеч ким айтмайди. Айтиш жоизки, кўпчилик нафс (дил) оладиган ҳузур-лаззат мусиқий санъатнинг тўғрилиги белгиси бўлиб хизмат қилади, деб тасдиқлайдилар. Аммо бундай тасдиқлаш ножоиз ва инсофдан эмас. Ҳар ҳолда, мана шу нарса бизни адаштира ажаб эмас.

**К л и н и й .** Нимани назарда тутмоқдасан?

**А ф и н а л и к .** Санъатга тааллуқли бўлган барча нарса - одамларнинг турли ҳаракатлар, воқеалар ва урф-одатлардаги ўзини тутиши (ахлоқи)нинг акс эттирилиши бўлгани учун, шу ахлоқнинг барча қирралари тақлид йўли билан акс эттирилади, шу сабабли табиий равишда уларга қувонадилар, уларни мақтайдилар ва гўзал деб тан оладилар, албатта булар, табиатлари ёки кўникмалари ёки униси ҳам, буниси ҳам бирга, сўзлар ва хороводлардаги тароналар билан мувофиқ келган одамлардир. Табиатлари, фазилатлари ва кўникмаларига бу рақслар зид бўлган одамлар эса, на қувона олмайдилар, на мақтай олмайдилар, аммо уларни нохуш деб ҳисоблайдилар. Ниҳоят, яхши табиий хислатларга эга бўлган баъзи одамларда, урф-одатлар уларга (ўша фазилатларга) қарама-қарши ёки аксинча, урф-одатлар тўғрироқ, лекин табиий фазилатлар ярамайдилар бу ҳолда эшитиладиган мақтовлар улар ҳис этаётган ҳузур-лаззатларга зиддирлар. Улар айтадилар-ки, ҳузур-лаззат келтирсалар-да баъзи бир хороводлар яхши эмаслар. Улар бундай бадан ҳаракатларидан уяладилар, ўзлари оқил деб тан олган одамлар ҳузурида бундай қўшиқлардан уяладилар, яна (ўша одамлар) у қўшиқларни гўзал, деб тан олдилар, деб оқил одамлар ўйлашларидан қўрқиб шундай астойдил уринадилар; ўзлари эса пинҳона, дилларида буларга қувонадилар.

**К л и н и й .** Сен мутлақо ҳақсан.

**А ф и н а л и к .** Ёмон бадан ҳаракатлар ва қўшиқларга қувонадиган одамга бу бирмунча зарар келтирмайдими?

Аксинча, унинг қарама-қаршисидан ҳузур-лаззат топганлар бирмунча фойда кўрмайдиларми?

К л и н и й . Эҳтимол (шундайдир).

- b** А ф и н а л и к . Бузуқ ва жоҳил одамлар билан доимо мулоқотда бўладиганлар билан неки рўй берса шунга бундай одам мубтало бўлиб қолиши фақат эҳтимолмикин ёки албатта шундай бўлармикин? У уларни ўзидан нарига итариб юбормайди, аксинча, у улардан (ёмонлардан) хурсанд, улар унга ёқадилар; мабодо у уларни ёмонласа ҳам, фақат хазил қилиб ёмонлайди, гўёки ўзининг ҳеч нарсага арзимаслиги фақатгина бир рўё, тушдай. Бу ҳолатда ўша қувонаётган (одам), кимлардан хурсанд бўлса ўшаларга ўхшаб қолади, гарчи у уларни мақташга уялсада. Пайдо бўлиши муқаррар бўлган (бундан) каттароқ яхшилик ва ёмонликни айтиш мумкинми?

К л и н и й . Менимча айтиб бўлмайди.

- c** А ф и н а л и к . Аммо, қаерда гўзал (мукаммал) қонунлар бўлса ёки кейинчалик шундай бўладиган бўлса, ижодий неъматга мушарраф бўлган барча одамларга мусиқий тарбия соҳасида ўз усули (ритми), таронаси, сўзлари билан қисқача айтганда шоирнинг ўзига ёқадиган нарсаларга ўргатишга имконият берилиши мумкинлигини тасаввур қилиб бўладими? Болалар ва ўспирин йигитлар, қонунга бўйсунадиган фуқароларнинг фарзандлари эзгулик ва ёмонлик (ёвузлик) ишларида ашула-рақсларни бошқарувчиларнинг тасодифий таъсирларига тушиб қолишларига йўл қўйиб бўладими?

К л и н и й . Асло! Бу оқиллик заминидан маҳрум-ку.

- d** А ф и н а л и к . Аммо ҳозирги пайтда худди шу нарсага барча давлатларда рухсат берилган, Мисрдан ташқари.

К л и н и й . Бу борада Мисрда қандай қонунлар қабул қилинган?

А ф и н а л и к . Бу ҳақда ҳатто эшитиш ажойиб! Биз ҳозир айтганимиз ҳолат мисрликлар тарафидан қадим замонлардан бери тан олинган: давлатларда ёшлар орасида гўзал бадан ҳаракатлари ва гўзал қўшиқлар билан шуғулланиш одат тусига кириши зарур. Нима гўзал эканлигини белгилаб олиб, мисрликлар муқаддас байрамларда бу ҳақда эълон қилдилар ва ҳеч кимга – на мусаввир-

ларга, на ҳар хил тасвирларни ярағадиган бошқа кимга-  
дир, на мусиқий санъат билан шуғулланувчи барча одам-  
ларга янгилик киритиш ва ўз ватанига тааллуқли бўлма-  
ган нарсани ўйлаш манъ қилинган эди. Бунга ҳозир ҳам  
йўл қўйилмайди. Агар сен (яхшилаб) эътибор берсанг, у  
ерда ўн минг йил аввал, бу чиройли гапириш учун эмас,  
ҳақиқатан ҳам шундай, бажарилган мусаввирлик ёки ҳай-  
калтарошлик асарлари, ҳозирги ижод этилганларидан  
ҳеч нарсаси билан гўзалроқ ҳам хунукроқ ҳам эмас, шу-  
нинг учун, униси ҳам (мусаввирлик асарлари), буниси ҳам **657**  
(ҳайкаллар) ўша-ўша бир санъат ёрдамида ижро этилган.

К л и н и й . Ажойиб!

А ф и н а л и к . Ҳа, давлат учун олий даражадаги доно  
қонун. Бошқа нарсада у ерда муваффақиятсиз нимани-  
дир топишинг мумкин. Аммо, мусиқий санъат ҳақида бу  
қарор тўғри. Шуниси эътиборга лойиқки, шундай ишда ҳам,  
қатъий қонунлар йўли билан, ўз табиатига кўра исталган  
мақбул (мақсадга) элтадиган энгилик бериб хурсанд қила-  
диган қўшиқлар яратишга имконият яратилиши мумкин  
бўлди. Бу худонинг ёки қандайдир илоҳий инсоннинг иши **b**  
бўлиши керак. Мисрликлар, шунчалик узоқ вақт давомида  
сақланиб қолган бу қўшиқлар Исиданинг ижоди, деб бе-  
корга айтмайдилар. Мен айтиб ўтганимдек, санъат асар-  
ларидаги мақбул нарсани кимдир у ёки бу йўл билан ушлаб  
қолаоладиган бўлса, буни қоида ва қонун сифатида жасур-  
лик билан барқарор этиши зарур бўларди. Чунки – янгилик  
излаш борасида мусиқий санъатда ифодаланадиган ҳузур-  
лаззат ва дард чекишга бўлган интилиш, гўёки эскириб  
қолди, деган баҳона билан қадимги муқаддас хороводлар  
(биргаликда қўшиқ айтиб рақс тушишлар)ни йўқ қилиб  
юборгудек кучли бўлмаса керак. Ҳар қалай Мисрда бунинг  
рўй бериши ҳеч мумкин эмас; аксинчадир.

К л и н и й . Сенинг ҳозирги сўзларингдан аёнки бу дарҳ-  
ақиқат шундай. **c**

А ф и н а л и к . Мусиқий санъат ва рақслар билан ён-  
дошган ўйинларни қўллаш, агар қачонки биз яхши иш  
қилсак қувонсак ва аксинча, қувонган пайтимизда, де-  
мак биз яхшилиқ қилган бўлсак, шундагина тўғри бўлади.  
Тўғрими?

Клиний . Албатта.

Афиналик . Биз қувонаётган пайтимизда осойишта-  
ликни сақлай оламизми?

Клиний . Йўқ.

d Афиналик . Бизнинг ёшларимиз ўз-ўзича ҳам кўшиқ  
айтиб рақсга тушишга тайёр, биз катталар эса, уларга  
қараб, уларнинг байрам ўйинларидан шодланиб вақт ўтка-  
зишни афзал кўрамыз. Биз энди тарк этган аввалги эп-  
чиллигимизни (эслаб) кўмсаймиз ва бизнинг ёшлигимиз  
ҳақидаги хотираларни кўпроқ уйғота оладиганлар учун  
бажону дил мусобақалар уюштирамыз.

Клиний . Мутлақо тўғри.

Афиналик . Байрамлар қатнашчилари тўғрисида,  
бизни ким кўпроқ қувонтирса ва шодланишга мажбур этса  
ўшани голиб деб тан олиш ва уни энг доно деб ҳисоблаш  
керак деган, бизнинг давримизда кўпчилик томонидан  
изҳор этиладиган фикрни биз мутлақ сафсата деб ҳисоб-  
лай оламизми? Байрамларда биз ўйинларга берилиб ке-  
тамиз; шунинг учун кўпчиликни ким кучлироқ қувонтир-  
са, гўё ўшани кўпроқ эъзозлаш керак бўлади. Бундай одам,  
658 ҳозир мен айтганимдай гўё галаба соврини олиши зарур.  
Бу фикр ё нотўғрими, худди шундай қилиш нотўғри бўлар-  
миди?

Клиний . Балки тўғридир.

Афиналик . Аммо, азизим, бунчалик муҳим иш ҳақида  
шошма-шошарлик билан ҳукм чиқармайлик. Уни муҳо-  
кама қилиб, қисмларга ажратиб қуйидагича мулоҳаза юри-  
тайлик: агар кимдир, қандайдир бирор мусобақани у гим-  
настика, отда чопиш, мусиқа бўладими аниқламасдан  
бирдан, шундайгина уюштирса; агар у давлатдаги одам-  
ларни тўпласа, мукофотлар белгиласа ва мусобақалар  
бошланиши олдидан, бу мусобақаларда ҳар қандай хоҳ-  
ловчи қатнаша олишини, ҳамда бу мусобақанинг мақса-  
d ди фақатгина дилхушлик келтиришидагина эканлигини,  
шунинг учун томошабинларга ким кўпроқ лаззат бахш этса  
(қандай қилиб бунга эришиш ноаниқ бўлсада), худди шу  
(йўл) билан у галабага эришади ва мусобақанинг энг ёқим-  
ли иштирокчиси, деб тан олинади, деса, бундай муқадди-  
ма нимага олиб келарди?



Клиний . Нима демоқчисан?

Афиналик . Балки, биров, Хомерга ўхшаб рапсодия билан, бошқаси кифара жўрлигида қўшиқлар билан, учинчиси қандайдир фожиа (трагедия) билан, тўртинчиси кулгили асар – комедия билан қатнашар ва ажабланарли жойи йўқ-ки, кимдир кўғирчоқ театри билан чиқар ва ўзида галаба учун энг кўп далиллар бор деб ҳисоблар. Ва агар, шундай мусобақалашувчилар ва уларга ўхшаш минглаб бошқалари ҳозир бўлсалар, ҳуқуқий равишда галаба кимга тегишини айта оламизми?

Клиний . Ғалати савол! Мусобақалашаётганларнинг ҳар бири билан гаплашиб (фикрини) билмасдан олдин, ким сенга тўлақонли жавоб бера олади?

Афиналик . Бу ғалати саволга мен жавоб беришимни истайсизми?

Клиний . Қандай (жавоб берардинг)?

Афиналик . Агар жажжи болаларга қолса, улар кўғирчоқбоз фойдасига айтардилар. Шундай эмасми?

Клиний . Шундай.

Афиналик . Агар ўспиринлар қозилик қилсалар, у ҳолда комедия фойдасига (ҳал) бўларди; фожиа фойдасига – ўқимишли аёллар, йигитлар ва балки томошабинларнинг кўпчилиги.

Клиний . Бўлиши мумкин.

Афиналик . Биз қариялар эса, «Иллиада» ёки «Одиссея»ни ёхуд Гесиоддан ниманидир яхши ўқиб берган рапсод (хонанда)га галабани муносиб кўрардик; чунки у бизга энг кўп ҳузур бахш этарди. Мана шундан кейин савол ҳам туғилади: аслида ким ғолиб? Тўғрими?

Клиний . Ҳа.

Афиналик . Шуниси равшанки, сиз билан биз бизнинг ёшимиздаги одамлар томонидан эътироф этилган – аслида ғолиб, деб айтган бўлардик. Бизнинг фикрлашимиз, ҳозир турли давлатларда учрайдиган фикрлашларнинг энг аълоси бўлиб туюлади.

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Шунга муносиб равишда мен, ҳеч бўлмаганда мусиқий санъатда ўлчов – ҳузурланиш эканлиги борасида кўпчилик (фикрига) қўшиламан. Аммо мен, би-

ринчи учраганга эмас, етарли даражада яхши тарбия олган энг яхши одамларга лаззат бахш этадиган Музани энг гўзал, деб тан оламан; айниқса эса, ўз эзгу ишлари ва тарбияси билан ажралиб турадиган одамга ҳузур бахш этадиган музани (тан оламан). Бу масалалар ҳақида фикр билдириши керак бўлган одамларга эзгулик зарурлигини шунинг учун тасдиқ этамизки, улар қолган бутун оқиллик,

- 659** идрокка, айниқса мардликка тааллуқли бўлишлари керак. Чунки ҳақиқий ҳакам (судя) театр томошабинлари таъсири остида фикр билдирмаслиги, оломон шовқинидан ва ўзининг тарбиясизлиги туфайли довдираб, ўзини йўқотиб қўймаслиги керак. Билагон одам, мардлик етишмаслиги, қўрқоқликдан суд бошланиши олдидан худоларга илтижо қилган ўша тили билан хато (ёлгон) фикрини енгилтаклик билан айтмаслиги керак. Ҳакам (судя) театрда томошабинлар шогирди сифатида эмас, адолат юзасидан, устоз сифатида, томошабинларга нолойиқ ва ножоиз ҳузур-лаззатланиш берадиганларга қаршилиқ кўрсатиш учун савлат тўкиб ўтиради, қатнашади. Қадимги эллин қонуни худди шундай бўлган. Ким учун кўпроқ қўл кўтарилса ўша ғолиб бўладиган, ҳал этишни томошабинлар оломонига қўйиб берувчи ҳозирги Сицилия ва Италия қонунларига у қонун (эллин қонуни назарда тутилади - тарж.) ўхшамас эди. Бу қонун шоирларнинг ўзини ҳам хароб қилади, чунки, улар ўз ижодларида ҳакамлар (судялар)нинг ёмон таъбларига
- с** мослаша бошладилар, томошабинлар шундай қилиб, ўзларини ўзлари тарбиялайдилар. У, театр берадиган ҳузур-қувончни ҳам бузди, чунки, бундан шу ҳол келиб чиқар эдики, томошабинлар ўзларида мавжуд ахлоқдан кўра яхшироқ ахлоқлар ҳақида мунтазам эшитиб ўз таъбларини камолга етказишлари керак. Энди эса иш бутунлай бунинг аксидир. Ҳозирги мулоҳазаларимиз билан биз нимани назарда тутамиз? Қаранг мана бу эмасми?..

**д** Клиний. Нима?

А ф и н а л и к. Менимча, бизнинг мулоҳазаларимиз учинчи ёки тўрттинчи маротаба бир нарсанинг ўзига келиб қолмоқда: Тарбия, қонун томонидан тўғри деб топилган ва унинг ҳақиқатан ҳам тўғрилигига энг обрўли ва улуғ ёшдаги одамлар ўз тажрибалари ила ишонч ҳосил қилганидай фикр юри-

тишга болаларни жалб этиш ва шунга олиб келишдир. Шундай қилиб, боланинг дили (нафси) қонунлар ва улар (қонунлар)га итоат қилувчи одамларга зид тарзда қувониш ва дард чекишга ўрганмаслиги учун ҳамда қария нимага қувониб, дард чекса бола ҳам ўз қувончлари ва дард чекишларида шунга эргашсин, деб қўшиқлар тўқилган. Биз уларни шундай атаймиз; аслида эса улар кўнгилни (дил, нафсни) шайдо қилувчи жодулардир; улар жиддий мақсадга – биз айтиб ўтган уйғунлик (гармония)га қаратилгандирлар. Ёшларнинг рухиятлари жиддий нарсани қабул қилмасликлари сабабли, уларни ўйин, қўшиқ деб аташ ва уларнинг фақат шу тарзда ижро этиш зарурати пайдо бўлди: касал ва бадани ожиз одамларга қарайдиганлар уларга фойдали озикани ширин, зарарли нарсаларни бемаза таомлар ёки ичимликлар билан беришади, токи касаллар биринчисини хуш кўриш ва иккинчисини ёмон кўришга ўргансинлар. Худди шунга ўхшаб, яхши қонун чиқарувчи чиройли нутқ ва тақдирлашлар орқали шоирга йўл-йўриқ кўрсатади; агар у итсаёт этмаса уни маъқул тарзда ижод қилишга, уйғунлик (гармония)да оқил, фикрловчи, мард ва ҳар жиҳатдан яхши одамларнинг қўшиқларини, усул (ритм)ларда эса бадан ҳаракатларини тасвирлашга мажбур этади.

К л и н и й . Ажнабий (биродар), Зевс номи билан қасамёд қиламанки, наҳотки сен бошқа давлатларда ҳозир шундай йўл тутишади, деб ўйлайсан? Менинг назаримда сен айтаётган нарсаларга бизда ва Ажкедемонияликлардан бошқа бирон-бир ерда риоя қилмайдилар. Аксинча, рақсларда ҳам, бошқа барча мусиқий санъат(лар)да ҳам мунтазам равишда янгиликлар пайдо бўлиб туради. Бу ўзгаришлар қонун бўйича эмас, қандайдир тартибсиз ҳузурланишларнинг таъсири остида рўй беради, улар эса Мисрдагилардан анчагина йироқ, уларга ўхшамайдилар ва сен айтганингдек у ерда (Мисрда) қабул қилинган одатларга эмас, бошқаларига риоя қиладилар.

А ф и н а л и к . Мутлақо тўғри, Клиний. Агар сенга, гўёки мен, ҳозирнинг ўзида сен айтаётган нарса амалга оширилган, деган бўлгандек туюлган бўлса, у ҳолда – бу ажабланарли эмас, – мен ўз фикримни изҳор этишда ноаниқликка йўл қўйган бўламан, шунинг учун ҳам у шундай ту-

шунилган. Мен, мусиқий санъатда маълум-машҳур нарсаларни амалга ошириш ҳақидаги ўз истакларимни айтдим холос, сенга эса эҳтимол, худди бу нарсалар мавжуд, деб айтганимдек бўлиб туюлгандир. Ўз адашишларида анча ўралашиб қолган даволаб бўлмас ҳолларни қоралаш ҳеч ҳам ширин бўлмайди, аммо баъзида шундай қилмаса

d бўлмайдиган заруратдир. Агар сен ҳам шундай деб ўйласанг у ҳолда айтчи. сизларда ва лакедемонияликларда бу одатларга бошқа эллинларга қараганда яхшироқ амал қилинадими?

К л и н и й . Бошқача бўлиши мумкинми?

А ф и н а л и к . Агарда уларга бошқаларда ҳам амал қилинса, бундай ҳолатни ҳозирги ҳолларга қараганда яхшироқ, деб тан олармидик?

К л и н и й . Агарда сенинг ушбу истагинг амалга ошганида ва бу одатларга фақат бизда эмас, лакедемонияликларда ҳам риюя қилинса беқиёс яхши бўлар эди.

А ф и н а л и к . Келинг, умумий бир хулоса чиқарайлик. Бизнинг барча тарбиямизнинг ва мусиқий санъатнинг қоидалари ушбу ҳолда жамланмайдими. Сиз шоирларни, яхши одам оқилона фикрлайдиган ва адолатли бўлса, у

e буюк ёки кучли бўладими ёки кичик ва ожиз, ва бойми ёхуд бой эмасми барибир бахтли ва фараҳли, деб айтишга мажбур этасиз. Агар у Кинир ва Мидасдан бадавлатроқ бўлсаю аммо, адолатсиз бўлса, у ҳолда у бахтсиз ва унинг ҳаёти зерикарли. “Ҳеч нарсага арзигулик деб билмасдим, ва ҳеч вақт ёдга олмасдим” – дейди бизнинг шоиримиз (ва унинг ҳақлиги аён) – адолат билан иш кўриб, фаровонлик (неъмат), деб аталувчи нарсаларни амалга оширолмайдиган инсонни. Агарда “мушт кўтариб жангга киришга” бундай

661 одам “астойдил шайланса” ҳам адолатсиз бўлгани учун, у “қонли ишга қарашга” журъат қила олмайди ва югуришда “фракцияли Борейдан тезроқ” бўлолмайди. Бундай одамга бу неъматлардан ҳеч нарса тегмайди. Айтиш керакки, кўпчилик неъмат деб атовчи нарса, бундай аталиши хатодир. Одатда айтадиларку, гўёки энг яхши нарса – бу саломатлик, иккинчидан, гўзаллик, учинчидан, бойлик, деб; яъни минглаб бошқа неъматларни айтадилар, масалан, кўзнинг яхши кўриши ва эшитиш қуввати ва умуман сезги аъзола-

рининг яхши аҳволи. Бунга яна, мутлақ ҳукмдорликка эга бўлган ҳолда ўзининг барча истакларини амалга ошириш имкониятларини ҳам киритадилар. Ниҳоят, буларнинг барчасига эга бўлганидан сўнг тезроқ абадий (ўлмайдиган) бўлиб қолиш фароватнинг энг олий нуқтаси ҳисобланади. Биз эса сиз билан биргаликда айтамикки, адолатли ва ҳалол, яхши ниятли одамлар учун буларнинг ҳаммаси ҳақиқатан ҳам энг яхши бойлиқдир, аммо адолатсизлар учун саломатликдан бошлаб буларнинг бариси энг ёмон жаҳолатдир. Кўриш, эшитиш ва ҳиссиётлар ҳам, умуман бутун ҳаёт – бундай одам учун энг даҳшатли ёмонлик, ёвузликдир, гарчи у, мангу тирикликка эга бўлса ҳам ва адолат ҳамда барча эзуликнинг ҳаммасидан ташқари бор неъматларни олган бўлса ҳам. Агар бундай одам имкони борича қисқароқ вақт яшаса, ёмонлик (ёвузлик) камроқ бўлади. Мен ўйлайманки, сиз ўз шоирларингизни буларнинг ҳаммасини ифода этишга ишонтира оласиз ва мажбур эта оласиз. Муносиб усул (ритм) ва уйғунлик (гармония)ни танлаб олиб улар худди шу йўсинда сизнинг ёшларингизни тарбиялашлари керак. Шундай эмасми? Қаранг, мен шуни тасдиқ этаманки. ёмонлик (ёвузлик) деб айтаётганлари, адолатсиз одамлар учун бир неъматдир, адолатчилар учун эса – ёмонлик (ёвузлик)дир. Неъмат эса яхши одамлар учун ҳақиқатан ҳам неъмат, ёмонлар (ёвузлар) учун – ёмонлик (ёвузлик)дир. (Бошқача айтганда. яхшилик, яхши одамлар учун ҳақиқатан ҳам яхшиликдир, ёмонлар учун – ёмонликдир – тарж.) Шунинг учун ҳам мен савол бермоқдаман. сиз менинг фикримга қўшиласизми ё йўқми?

**К л и н и й .** Менимча, баъзи бирларига – ҳа, баъзиларига – йўқ.

**А ф и н а л и к.** Саломатлик, бойлик, ниҳоят мутлақ ҳокимият соҳиби бўлган одам (сиз учун яна қўшиб айтаман. унда улкан куч, мардлик ва шу билан бирга барҳаётлик мавжуд, унинг ўзи адолатсизлик ва сурбетликдан иборат эканлиги ҳисобга олинмаса, у билан ҳалокат, деб аталадиган нарсаларнинг ҳеч бири содир бўлмайди) – шундай тарзда ҳаёт кечирса, бундай одам умуман бахтли эмас, аксинча ночор эканлигига наҳотки сизларни ишонтира олмадим?

Клиний. Сен мутлақо ҳақсан.

662 Афиналик. Жуда яхши! Бундан кейин яна нима десак бўлади? Адолатсиз ва сурбет одамнинг ҳатто у мардона ва кучли, ва гўзал, ва бадавлат, ва ҳаёти давомида хоҳлаган ишини қила оладиган бўлса ҳам, ҳаёти сизларга иложсиз шармандали ҳаёт бўлиб туюлмайдими? Бундай ҳаёт шармандали эканлигига сиз ҳар ҳолда қўшиларсиз?

Клиний. Албатта.

Афиналик. Бу ҳаёт ёмон деган фикрга ҳам қўшиларми?

Клиний. Бу билан у даражада эмас.

б Афиналик. Нега? Бу ҳаёт унинг ўзи учун ҳам нохуш ва зарарли эканлиги билан-чи?

Клиний. Бунга қўшилиб бўладими?!

с Афиналик. Назаримда, дўстлар агар бирон-бир худо, бизга мураса ато этгандагина; энди бизларнинг сўзларимизда анчагина тафовут пайдо бўлди. Менга эса, дўстим Клиний, бунинг ҳаммаси ўта зарурий ва ҳатто Крит-орол эканлигига қараганда ҳам равшанроқ туюлади. Мен қонун чиқарувчи (соҳиби қонун) бўлганимда, шоирларни ва умуман давлатдаги барча (одамлар)ни худди шундай дейишга мажбур қилган бўлардим; ўзлари ёмон бўлсаларда, ҳаётлари хушнуд одамлар бор ва гўё бир нарса фойдали ва манфаатли, бошқаси эса – адолатли бўлади, деган фикрни мамлакатда айтиб юрувчи одамга энг катта жазога яқин жазо берган бўлардим. Мен ўз фуқароларимни яна бошқа кўпгина фикрларни, назаримда ҳозирги критли ва лакедемони-яликларнинг нуқтаи назарларига қарама-қарши, бунинг устига бошқа одамларнинг ҳам нуқтаи назарларидан фарқ қиладиган фикрларни билдиришларига ундаган бўлардим. Зевс ва Аполлон ҳурмати, сиз, одамларнинг яхшилари айтинг-чи, бизга қонунларни берган шу худоларнинг ўзларидан сўрасак бўладими, ҳаёт олий даражадаги адолатли ва шу билан бирга олий даражада хушнудми ёки икки турдаги ҳаёт борми, бири – олий даражада хушнуд, бошқаси – олий даражада адолатли? Агар худолар, икки тури бор, деб жавоб берсалар, у ҳолда биз бундай деб сўрар эдик (фақат саволарни тўғри қўйиш керак). кимни кўпроқ бахтли деса бўлади – энг адолатли ҳаёт кечираётганларними ёки энг

хушнуд ҳаёт кечираётганларними? Агар худолар, охиргилари деб жавоб берсалар, уларнинг сўзлари ғалати бўларди. Аммо худолар тўғрисида бундай нарсалар дейишни хоҳламайман; лекин уни бизнинг оталаримиз ва қонун чиқарувчиларимиз тўғрисида айтаман. Аввал қўйилган савол отага ва қонун чиқарувчига таалуқли бўла қолсин. Тахмин қилайлик у, энг хушнуд ҳаёт кечираётган одам ҳаммадан бахтлироқ, деб жавоб беради. Мен бундан сўнг қуйидагиларни ундан сўрадим. “Ота, менинг имконият борича бахтлироқ яшашимни хоҳламайсанми? Шу билан бирга менга иложи борича адолатлироқ ҳаёт кечириш зарур, деб уқдирар эдинг. Ўз қоидаларини ким шундай ифодаламасин – бари бир, қонун чиқарувчимиз ёки ота, – ўз сўзларининг бири-бирига мувофиқ келиши нуқтаи назаридан ғалати ва мушкул аҳволга тушиб қолар эди. Агар аксинча, у, энг адолатли ҳаёт, энг бахтли ҳаётдир, деб эълон қилса, ўйлайманки, унинг сўзларига қулоқ солаётган ҳар қандай одам, одамда гўзал ва эзгу нарса нима эканки у ҳузурланишдан кучлироқ ва шундай сифатда қонун томонидан маъқулланади, деб уни текширишга тушарди. Ҳузурланишдан маҳрум бўлган нима нарса, адолатли одам учун эзгу нарса бўлиши мумкин? Айт-чи, наҳотки одамлар ва худолар томонидан (бўлган) шарафлаш ва мақтов, гарчи улар нимадир эзгулик ва гўзаллик бўлсада, бари-бир ёқимсиздирлар, шарафсизлик эса – аксинча? Албатта бундай эмас, қадрли соҳиби қонун, – деймиз биз. Эзгулик ва гўзалликнинг худди ўзи бўлсада, ҳеч кимни хафа қилмаслик, ҳеч ким томонидан хафа қилинмаслик наҳотки нохуш бўлса ва наҳотки, бошқа нарса шармандали ва ёмон бўлишига қарамай хушнуд, ёқимли?”

К л и н и й . Нима демоқчисан?

А ф и н а л и к . Шундай қилиб, хушнуд (ёқимли)ликни адолатлилик, эзгулик ва гўзалликдан ажратмайдиган таълимнинг ҳеч бўлмаганда шу афзаллиги борки, у ҳар бир одамни ҳалол-виждонан ва адолатли ҳаёт кечиришни хоҳлаш зарурлигига ишонтиради. Агарда қонун чиқарувчи бу бундай эмас, деб қатъий фикр билдирса, у ҳолда унинг сўзлари бениҳоя шармандали ва зиддиятли бўлади. Ўз ортидан дард чекишга қараганда, мумкин қадар кўпроқ қувончни эргаштириб

- c келмайдиган нарса (иш)ни ихтиёрий ижро этишга ўзини кўндиришга ҳеч ким йўл қўймайди-ку. Нимага узоқдан қаралса, ўша нарса, таъкид этса бўлади-ки, ҳаммани, айниқса болаларни бош айланишга мубтало қилади. Қонун чиқарувчи эса, менимча, бу ховур (пардаси)ни олиб ташлаб, бошқаларда равшан бир фикр пайдо қилиши керак. У турли кўникмалар, мақтовлар ва мулоҳазалар ёрдамида, адолат ва адолатсизлик – расмдаги нур ва сояга ўхшашлигига ишонтириши керак; адолатсизлик, адолатта қарама-қарши ва унга ўзингнинг адолатсиз ва ёмон нуқтаи назаринг билан қарасанг у (адолатсизлик - тарж.) ёқимли, адолат эса – жуда ҳам ёқимсиз туюлади; агарда адолат нуқтаи назари билан қаралса, у ҳолда ҳамма нарса аксинча бўлиб чиқади.

К л и н и й . Дарҳақиқат шундай.

А ф и н а л и к . Мулоҳазаларнинг ҳаққонийлиги маъносида, бу икки нуқтаи назардан қайси бирини салмоқлироқ, муҳимроқ, деб тан оламиз? Ёмонроқ нафс (дил)нинг нуқтаи назариними ёки яхшисинингми?

- d К л и н и й . Тан олиш керак, яхшисининг.

А ф и н а л и к . Демак, шуни ҳам тан олиш керакки, адолатсиз ҳаёт кўпроқ шармандали ва қабихдир. Яна адолатли ва ҳалол, виждонли ҳаётга қараганда кўпроқ ёқимсиздир.

К л и н и й . Дўстим, ҳарқалай бизнинг мулоҳазаларимизга кўра шундай бўлиб чиқади.

А ф и н а л и к . Аммо, ҳатто шундай бўлмаган тақдирда ҳам – бизнинг ҳозирги мулоҳазаларимиз бунинг эҳтимоли борлигини кўрсатди, – бир оз бўлсада фойдали қонун чиқарувчи у ҳолда, ёшларга нисбатан уларнинг ўзларининг (яъни ўша ёшларнинг - тарж.) манфаатлари учун ёлгон ишлатишга журъат қиларди. Мажбуран эмас, ихтиёрий равишда барча нарсада адолатли бўлишга мажбур этиш учун у, бундан ҳам фойдалироқ ёлгонни топа олармиди?

К л и н и й . Ажнабий (биродар), ҳақиқат гўзалдир ва шундай бўлиб қолмоқда, аммо бунга ишонтириш қийинга ўхшайди.

А ф и н а л и к . Фараз қилайлик. Ақл бовар қилмайдиган бўлса ҳам, сидонлик ҳақидаги эртаққа ва яна минглаб бошқаларига ҳам ишонишга мажбур этиш осон иш бўлиб чиқдику.



К л и н и й . Қайси эртакка?

А ф и н а л и к . Экилган тишлардан қуролланган одамлар ўсиб чиққани (туғилгани) ҳақидаги. Ёшларнинг дил (нафс)-ларини хоҳлаган нарсага ишонтириш мумкин эканлигига қонун чиқарувчи учун бу буюк бир мисол. Шунинг учун у, давлатта беқиёс буюк эзгулик бахш этишига ишонч туғдирадиган нимаики бўлса ўшани топишга энг кўп қайғуриши зарурдир. Биргаликда яшайдиган барча одамларни доимо, бутун умри давомида бу мавзуларга нисбатан қўшиқларда ҳам, ривоятлар ва фикрлашлар – мулоҳазаларда ҳам бир хилдаги қарашларига қандай қилиб мажбур қилиш мумкинлигини билиш учун қонун чиқарувчи турли-туман воситалар топиши керак. Менинг фикримга ўхшамайдиган фикрга эга бўлсангиз баҳсли масалани муҳокама қилишга ҳеч нарса қаршилиқ қилмайди.

b

К л и н и й . Менимча, ушбу ҳолатлар ҳақида ҳеч биримиз баҳслаша олмаса керак.

А ф и н а л и к . Ундай бўлса, мен кейинги масалалар борасида баҳс юритишим мумкин. Мен шунни тасдиқлаб айтаманки, мавжуд бўлган учта хороводларнинг ҳаммаси, болаларнинг нозик дил (нафс)ларини шайдо қиладиган қўшиқларни айтишлари керак. Бу қўшиқларда, биз баён этган ва яна баён этадиган барча ажойиб гўзалликлар изҳор этилиши зарур. Аммо, асосийси ушбу бўлиши керак: энг яхши ҳаёт худолар томонидан энг ёқимли деб тан олинади. Буни изҳор этар эканмиз, биз айни ҳақиқатни ифода этамиз ва шу билан бирга, шуну қарашни бошқачароқ ифода этганимизга қараганда, кимларни ишонтириш керак бўлган бўлса, ўшаларни тезроқ ишонтирамиз.

c

К л и н и й . Сенинг сўзларингга қўшилиш керак.

А ф и н а л и к . Биз айтганларни бутун давлат олдида имконият борича иштиёқ билан мадҳ этмоқ учун, болаларнинг Музалар хороводи биринчи бўлиб чиқиши дуруст бўларди. Иккинчи хоровод (қўшиқ айтиб ўйновчилар жамоаси) ҳали ўттизга кирмаган одамлардан ташкил этган бўлади. Ўз сўзларининг ҳаққонийлигини тасдиқлаши учун Пэанни у гувоҳликка чақиради ва ундан (Пэандан – тарж.) ёшларга раҳмдил бўлишига ва уларни ишонтиришга ёр-

d дам беришини илтижо қилади. Учинчи қўшиқ айтиб ўйновчи жамоада ўттиз ёшдан олтмиш ёшгача бўлган одамлар қўшиқ айтадилар. Ким бу ёшдан ўтган бўлса, кимнинг қўшиқ айтишга кучи етмаса, улар илоҳий кароматларга асосланган худди ўша ахлоқий қондалар ҳақидаги ривоятларни айтувчилар бўлсинлар.

К л и н и й . Ажнабий (биродар), сен қандай учинчи хоро-водлар (қўшиқ айтиб ўйновчи жамоалар) ҳақида гапирмоқдасан? Сен бу билан нима демоқчи эканлигингни унча тасаввур эта олмаяпмиз.

А ф и н а л и к . Бундан олдинги барча баён этганларимиз худди шулар учун (баён этилганди) деса ҳам бўлади.

e К л и н и й . Биз тушунмаяпмиз. Тушунтиришга ҳаракат қилиб кўр-чи.

А ф и н а л и к . Сиз эслаб қолганингиздай, мулоҳазаларимизнинг бошланишида биз айтдик-ки, барча навқирон инсонларнинг табиати алангали (жўшқин), шунинг учун на баданда ва на овозда осойишталик сақлай олмайди, у тинмай ва тартибсиз товушлар чиқаради ва сакрайди (сакраб, чопади). Одамдан бошқа ҳеч қайси тирик мавжудот бадан ҳаракатлари ва товушлардаги тартиб туйғусига эга эмаслар. Ҳаракатдаги тартиб усул (ритм) номини олган юқори ва паст пардаларнинг (садоларнинг) алмашишидаги пайдо бўладиган, товушлардаги тартиб уйғунлик (гармония) номини 665 олган. У ва бу биргаликда хор санъати деб аталади. Ундан кейин биз айтдик-ки, худолар бизга ҳамдардлик қилиб бизнинг хороводларимизга қатнашчилар ва бошловчилар қилиб Аполлон ва Музаларни бердилар; эсимда турибди, учинчиси деб Дионисни айтган эдик.

К л и н и й . Бу бизнинг ҳам ёдимизда.

А ф и н а л и к . Аполлон ва Музалар хори ҳақида айтиб ўтилади. Энди (айтилмай) қолган учинчи хор – Дионис хори b ҳақида гаплашиб олиш керак.

К л и н и й . Қандай? Айтиб бер бу ҳақда. Қарияларнинг дионисий хори ҳақида биринчи марта эшитганларга бу жуда ғаройиб туюлади. Наҳотки бу хор ҳақиқатан ҳам ўттиздан ошиб қолган ва элик ёшдаги, ҳатто олтмишгача бўлган одамлардан ташкил топган бўлади?

Афиналик. Сен айна ҳақиқатни айтмоқдасан. Бу ҳолат соғлом ақл-идрокка қандай мос келишини кўрсатиш учун дарҳақиқат уни асослаб бериш зарур.

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик. Аввалги мулоҳазалар бўйича келишиб олганимиз тўғрими?

Клиний. Қайси мулоҳазалар бўйича?

Афиналик. Ҳар бир одам, катта ёшдагими ёки бола-ми, эркинми ёки қулми, эркак ёки аёл – бир сўз билан айтганда давлат бутунлигича, биз муҳокама қилиб чиққанларимиз барча нарсалар ифода этилган шайдо қилувчи қўшиқларни ўзлари учун тинмай куйлашлари керак. Куйловчилар ҳузур ва қўшиқ айтишларга беқиёс эҳтирос ҳис этишлари учун улар турли йўл билан мунтазам равишда қўшиқларни ўзгартириб, хилма-хил қилишлари керак.

Клиний. Бу худди шундай бўлиши кераклиги ҳақидаги фикрга қўшилмаса ҳам бўладими?

Афиналик. Қандай шароитларда, ўз ёши ва оқиллиги борасидан энг катта ишончга муносиб бўлган, давлатнинг энг яхши қисми бениҳоя гўзалликни мадҳ этиб кўпроқ яхшилик, эзгулик келтиради? Наҳотки биз ўзимизнинг гофиллигимиз сабабли беҳад гўзал ва беқиёс фойдали қўшиқлардан ҳам ажойиброқ қўшиқни ўтказиб юборамиз?

Клиний. Сўзларингдан маълум бўлади-ки, буни ўтказиб юбориш асло мумкин эмас.

Афиналик. Аммо уни муносиб равишда қандай амалга ошириш мумкин? Қаранг-чи, қуйидагича эмасми?..

Клиний. Қандай?

Афиналик. Улуғ ёшга етиб қолган ҳар қандай одамда қўшиқларга нохуш беписандлик бўлади. Қўшиқларни ўзи ижро этиши унга ёқмайди; бунга шундай зарураг пайдо бўлгани ҳолда у қанча ёши катта ва мулоҳазали бўлса, шунчалик уялади.

Клиний. Тўғрими?

Афиналик. Шунинг учун, агар унга театрда, турли хил одамлар олдида қўшиқ айтишга тўғри келиб қолса янада кўпроқ уялган бўларди. Агар ожиз чоллар, голиблик учун мусобақалашаётган хорлардай қорин очлигида ашула айтишлари зарур бўлиб қолса, улар буни нохушлик билан, хоҳламай ва уялиб қилган бўлар эдилар.

c

d

e

666

К л и н и й . Шундай бўлиши муқаррар.

- А ф и н а л и к . Биз уларни жон деб куйлашга қандай кўндирсак бўлади? Болалар то ўн саккиз ёшгача мутлақо шароб ичмасликлари керак, деган қонун ўрнатамиз, тўғри-ми; токи инсон меҳнат қилишга киришадиган ёшга етма-гунича на баданда, на дили (нафси)да оловга олов қўшмас-лик зарур. Ёшларга хос бўлган жунбушдан эҳтиёт бўлмоқ керак. Ҳали ўттиз ёшга етмаганлар шаробдан тотиб
- b** кўришлари мумкин, аммо меъёрида, чунки ёш, навқирон (йигит) мастликдан ва кўп май ичишдан ўзини сақлаши керак. Қирқ ёшга етганлар бошқа худоларни ҳам, айниқ-са Дионисни ҳам муқаддас байрамлар ва қарияларнинг дилхушликларига чақириб, сисситияларда базм қуриш-лари мумкин. Дионис майни тунд қариликдан (тузатади-ган) дори сифатида инъом этганку, биз яна яшарамиз ва биз ёмон кайфиятимизни ёдимиздан чиқарамиз, бизнинг метиндай қаттиқ ахлоқимиз худди оловга қўйилган темир-дай юмшайди ва шунинг учун эгилувчанроқ бўлади. Бун-
- c** дай ҳолатни ҳис этган одам аввало, кўпроқ хоҳиш-иштиёқ билан қўшиқ айтишни ва биз айтиб ўтганимиздай атроф-дагиларни маҳиё этишни истамайдими? Бунда у, бутун бир тўда олдида эмас, балки камтарона оз сонли эшитув-чилар олдида, бегоналар эмас, яқинлари олдида бўлиб камроқ уялади, тортинади.

К л и н и й . Албатта.

А ф и н а л и к . Шунинг учун қарияларни қўшиқларимиз-да қатнашишга мажбур этиш унчалик ақлга зид (иш) эмас.

**d** К л и н и й . Йўқ, албатта.

А ф и н а л и к . Аммо, бу одамлар нимани қўшиқ қилиб айтадилар? Уларнинг Музаси қандай бўлади? Лекин шу-нисни аниқки, бу (қўшиқ) уларнинг ўзларига ўринли бўли-ши керак.

К л и н и й . Бошқача бўлиши мумкинми?

А ф и н а л и к . Илоҳий одамларга нима кўпроқ маъқул бўлади? Хоровод ашулалар эмасмикин?

М е г и л л . Ажнабий (биродар), ҳар қалай биз ва худди шундай, лакедемонияликлар ҳам, хороводларда ўрганга-нимиз ва куйлашга одатланиб қолганимиз қўшиқлардан бошқаларини ижро эта олишимиз амри маҳол бўлса керак.

**Афиналик.** Шундай бўлиши табиий. Ҳақиқатан ҳам шундай, сизлар бошқа кўшиқ куйлашларни билмайсиз; сизларнинг давлатингиз – тинч шаҳар умргузаронлиги эмас, бир ҳарбий қароргоҳдир, сизларнинг ёш-ўспиринларингиз эса умумий подада ўглаб юрадиган тойчоқларнинг ўзи. Сизлардан ҳеч бирингиз ўз ўғлини ўз ҳузурда сақламайди, қаттиқ ёввойилашиб ва сержаҳл бўлиб қолган ўғилни бирга юрганларидан ажратиб олмайди, унга алоҳида отбоқар қўймайди, ҳеч ким уни қашлағич билан тозалаб ва тийиб тарбия бермайди. Нафақат яхши жангчигина бўлиб қолмай, балки давлат ва шаҳарларни бошқара оладиган бўлиши учун тарбиялашга талаб этиладиган барча нарсани ҳеч ким навқирон йигитга бермайди. Биз олдин айтиб ўтганимиздай бундай одам, Тиртея жангчиларидан яхшироқ жангчи бўлади, чунки у ҳар жойда – хусусий ишларда ҳам, давлат ишларида ҳам, мардликни, эзгулик-хайрли ишларнинг биринчи эмас, тўртинчи мулки деб эъзозлайди.

**Клиний.** Ажнабий (биродар), бизнинг қонун чиқарувчиларимизни нима учун сен ёмонлаётганини тушунмаппман.

**Афиналик.** Азизим, агарда мен шундай қилаётган бўлсамда, ҳеч ҳам атайлаб эмас. Агар хоҳдасангиз, келинг, мулоҳазалар қайси йўлга бошласалар шу йўл билан борайлик. Агар бизда, хорооводлар ва жамоат театрлари музасидан гўзалроқ Муза бўлса эди, биз уни бизнинг сўзларимизга кўра бу Музадан уяладиган ва мулоқотда бўлиш учун ҳаммасидан ҳам гўзалроғини излаётганларга кўрсатишга ҳаракат қилган бўлар эдик.

**Клиний.** Албатта.

**Афиналик.** Тўғри эмасми, қандайдир бирон-бир ёқимлилик боғлиқ бўлган ҳамма нарса билан шундай бир ҳолат бўладикки, унда энг муҳим нарса – бу, ё худди ёқимлиликни ўзгинаси, ё қандайдир тўғрилиқ, ёки ниҳоят, фойдадир. Мисол учун, ичимлик ва умуман барча овқатлар билан боғлиқ ва биз ҳузурланиш-лаззатланиш, деб атайдиган ёқимлиликни кўрсатишим мумкин. Тўғрилиқ ва фойдага келсак, ҳар бир айрим ҳолда биз эътироф этадиган соғломликнинг ўзи бу ҳолларда энг тўғрилиқ бўлади.

**Клиний.** Албатта.

А ф и н а л и к . Худди шунга ўхшаб, илм-фанларни ўзлаштириш билан ҳам ҳузурланиш-лаззатланиш ва ёқимлилик боғлиқдир, ҳақиқат эса, тўғрилиқ, фойда, эзгулик ва гўзалликка олиб боради.

d К л и н и й . Ҳақиқатан ҳам шундай.

А ф и н а л и к . Тасвирий санъатлар-чи? Агар улар яратган аслига ўхшаш асарлар, бунинг устига яна ҳузур бахш этсалар, у ҳолда буни ҳам комил бир ҳуқуқ билан ёқимлилик, деб тан олса бўладими?

К л и н и й . Бўлади.

А ф и н а л и к . Аммо, бу санъатларда тўғрилиқ, биринчи навбатда ҳузурланиш билан эмас, балки, умуман тасвир ва аслиятнинг, катталиқ ва сифат борасидаги тенглиги билан белгиланади.

К л и н и й . Тўғри.

e А ф и н а л и к . Демак, ҳузурланиш-лаззатланиш, ўзи билан фойда, ҳақиқат ва ўхшашлик келтирмайдиган, аммо, бошқа томондан ҳеч қандай зарар ҳам келтирмайдиган, лекин бошқа бир ҳолатларда фақатгина ҳамроҳ сифатида бўлувчи, яъни чиройли қилиб айтганда, агар у билан юқорида эслатилган хислатлар боғлиқ бўлмаса, ҳузурланиш, деб атаса бўладиган ёқимлилик учунгина ижод этиладиган нарсаларгагина тўғри ўлчов бўлиб хизмат қилиши мумкин.

К л и н и й . Сен фақат зарарсиз ҳузурланиш ҳақида гапирмоқдамисан?

А ф и н а л и к . Ҳа. Жиддий сўзга лойиқ бўлган бирон-бир нарсага на зарар, на фойда келтирмаган тақдирда уни (ҳузурланишни – тарж.) эрмак, деб атайман.

К л и н и й . Сен айни ҳақиқатни айтдинг.

668 А ф и н а л и к . Ҳозиргина айтиб ўтилганига асосланиб, гўёки тақлид қилиш ўлчови – бу ҳузурланиш ёки ҳаққоний бўлмаган фикр, деб тасдиқлаб бўлмай қолади. Худди шунинг ўзи ҳар қандай тенгликка ҳам тааллуқлидир. Кимгадир ёққани ёки таъбига тўғри келгани учун, тенглик тенг ва бир хил ўлчамлилик бир хил ўлчам бўлмайди, аммо бу ерда ўлчов бирор-бир нарса эмас, устувор равишда ҳақиқат бўла олади.

К л и н и й . Мутлақо тўғри.

**Афиналик.** Ҳар қандай мусиқий санъатни тасвирий ва тақлидий деб айта оламизми?

**Клиний.** Бошқача бўлиши мумкинми?

**Афиналик.** Демак, мусиқий санъат ўлчами – ҳузурланиш эканлигига мутлақо қўшилиб бўлмайди. Агар қаердадир бундай мусиқий санъат мавжуд бўлса ҳам, худди бир муҳим нарсасек излаш учун, унчалик арзигулик эмас. Мусиқий санъатнинг фақат шундай турини ўрганиш, текшириш керакки, у гўзалликни тасвирлаб, у билан ўхшашликка эга бўлсин.

**Клиний.** Сен деярли ҳақсан.

**Афиналик.** Шунинг учун энг гўзал, ажойиб қўшиқ излаётган одамлар, менинг назаримда ёқимли бўлган музани эмас, тўғри бўлганини излашлари зарурдир. Тақлиднинг тўғрилиги эса, биз айтиб ўтганимиздек, аслиятнинг катта-кичиклиги ва сифатини сақлашдан иборатдир.

**Клиний.** Шундай.

**Афиналик.** Мусиқий санъатга келсак, унга тааллуқли яратилмалар – тақлид ва қайта яратиш - тасвирлашдир. Наҳотки бунга барча, шоирлар, эшитувчилар ва актёрлар қўшилмайдилар.

**Клиний.** Бегумон қўшиладилар.

**Афиналик.** Албатта, хатога йўл қўймаслик учун, ҳар бир айрим асар ҳақида унинг ўзи нима эканлигини, унинг моҳиятини билмоқ керак бўлади. Ким-ки унинг моҳиятини, жавҳарини, йўналишини ва ўзини нимага ўхшатаётганини билмас экан, унинг назарда тутган нарсасининг тўғри ёки хато эканлигини билиб олиши даргумондир.

**Клиний.** Албатта, даргумон.

**Афиналик.** Аммо, нима тўғрилигини билмайдиган одам, нима яхши ёки нима ёмон эканлигини била оладими? Мен етарли даражада равшан мулоҳаза юритмаяпман шекилли; балки, қуйидагича (фикрласак) равшанроқ бўлар...

**Клиний.** Қандай?

**Афиналик.** Бизда кўз учун мўлжалланган минглаб тасвирлар бор.

**Клиний.** Шундай.

**Афиналик.** Яна. Агар кимдир, у ёки бу тасвир ифода-лаётган нарсанинг ўзини билмаса, ижронинг тўғрилигини

баҳолай олармиди? Мен мана буни назарда тутмоқдаман: тасвирланаётганида бадан, ҳамда ўз навбатида айрим қисмларнинг мутаносиблигига риоя қилинганми, айрим қисмлар ҳақиқатда қанча бўлса шунчами, уларнинг ўзаро жойлашишларидаги тартиб, уларнинг ранги-рўйи шундайми ёки буларнинг ҳаммаси тартибсиз аҳволдами? Тақлид (ўхшатиш) мавзуси бўлиб хизмат қилган нарса билан мутлақо таниш бўлмаган бир одам буларнинг ҳаммасини нахотки била олади?

К л и н и й . Йўқ, билолмайди.

669

А ф и н а л и к . Аммо, одам расми нақш этилгани ёки ҳайкал этиб ясалганини биз агар билсак, агар рассом унинг барча аъзолари ва яна рангу рўйини яхши акс эттирган бўлса, муқаррарки, аслиятни (яъни ўша одамни – тарж.) билган одам, бу асар гўзалми ёки чиройлилиқ нуқтаи назаридан унда (яъни расмда - тарж.) қандайдир камчиликлар мавжуд эканлигини баҳолай олади.

К л и н и й . Ажнабий (биродар) ҳақиқатан ҳам шундай, чунки биз ҳаммамиз, айтса бўлади-ки, тирик мавжудотлар чиройи билан танишмиз.

А ф и н а л и к . Сен мутлақо ҳақсан. Демак, кимки ранг-тасвир, мусиқий ёки қандайдир бошқа санъатнинг ҳар бир тасвири ҳақида оқилона фикр билдирмоқчи бўлса, ушбу уч нарса соҳиби бўлиши зарур: асли нима тасвирланаётгани ҳақида билим, сўнгра – бу нарса тўғри тасвирланганми ва учинчиси, ҳар бир тасвир сўзлар, тароналар ва усул (ритм)ларда яхши бажарилганми.

К л и н и й . Ҳар қалай шундай бўлса керак.

А ф и н а л и к . Аммо, мусиқий санъат билан боғлиқ мушкул масалаларнинг муҳокамасида тушкунликка тушмайлик. Тасвир турларининг бошқаларига қараганда мусиқий санъат кўпроқ шуҳрат топгани учун, бу ўринда, бошқаларига кўра кўпроқ алоҳида эҳтиёткорлик зарурдир. Ким бу ерда адашса, у ўзига улкан зарар келтиради, чунки, у ёмон ахлоқ-одатларга мойилик билдирадиган бўлиб қолади; ўз хатосини билиш, сезиш эса жуда қийин, чунки шоирлар, Музаларнинг ўзларига қараганда анча нўноқ ижодкордирлар. Эркаклар сўзларига аёл тимсоли (образи) ва таронасини бериш ва бошқа жиҳатдан, олижаноб одамларнинг



парда (садо) ва тароналарини қулла ва олижаноб бўлмаган одамларнинг усул (ритм)ларига қўшиш, олижаноб усул ва парда (садо)да бошлаб, уларга бехосдан қарама-қарши турдаги сўзлар ва тароналарни қўшиб қўйишгача бориб етадиган хатоларга ҳеч қачон Музалар йўл қўймас эдилар. Музалар ҳеч қачон одамлар, ҳайвонлар овозларини, қуроллар товушлари ва ҳар хил шовқинларни нимадир яхлит бир нарсани чиқариш, тасвирлаш учун биргаликда аралаштириб юбормаган бўлар эдилар. Одамлар, шоирлар эса, буларнинг ҳаммасини қўрқинчли даражада чалкаштириб ва аралаштириб юборадилар, бу ҳол Орфей иборасига кўра “фароғат ёши”га мушарраф бўлган одамларнинг албатта кулгусини келтиради; улар албатта бунда ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлганини тушунадилар. Бундай турдаги шоирлар бунинг устига шоирона бўлмаган гапларни (нутқни) шеърга солиб, тимсол (образ) ва усул (ритмни) таронадан ажратадилар, бошқа томондан, кифара ва найдаги машқ қилишдан (чалишдан) фойдаланиб улар сўзсиз тарона ва усулни қўллайдилар. Усул (ритм) ва уйғунлик (гармония) сўздан маҳрум бўлган ҳолатларда уларнинг ғоя-мақсадларини ва бу тақлид (ўхшатиш) эътиборга лойиқ қайси турлардан бирига киришини билиб олиш мушкул бўлади. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, бундай турдаги санъат тез, тўхтамай юриш ва ҳайвоннинг қичқирғини тасвирлашга қанчалик яроқли бўлса, рақс ва қўшиқ билан боғлиқ бўлмаган най ва кифарада чалишдан фойдаланадиган (бундай санъатда) анчагина қўполлик мавжуд. Най ва кифарада чалиб машқ қилиш айрим олинганида, юксак даражадаги дидсиз ва фақатгина найрангбозга муносиб бўлган бир нарсани ўзига сингдирган бўлади. Бу хусусда мен шунини айтмоқчи эдим. Айтиш керакки, бизнинг диққат-эътиборимиз бизнинг ўттиз ёшга кирган ва эликдан ошган фуқароларимиз нима қилишлари кераклигига эмас, балки нимани ижро этишлари кераклигига қаратилиши зарур. Аввал айтилганларидан менимча ушбулар келиб чиқади. Элик ёшли фуқаролардан қўшиқ айтиши зарур бўлганлари хоровод Муза бўйича яхши таълим олган бўлишлари керак, чунки улар нозик дид ва усул (ритм) ҳамда уйғунлик (гармония) борасида тасаввурга эга бўлишлари лозим; бундай бўлмаса тароналарнинг тўғрилигини, –

d

e

670

b

маълум бир ҳолда дорий созига (мақомига) тўғри келадими, йўқми, шоир тўғри усул (ритм) ишлатдими, йўқми, – ким аниқлай олади?

К л и н и й . Шу равшанки, бошқача бўлиши мумкин эмас.

А ф и н а л и к . Шу сабаблардан келиб чиқади-ки, оломон нима уйғун ва усуллигу нима ундай эмаслигини аниқ айта оламиз, деган фикри билан кулгилидир – ҳар ҳолда, мажбурият туфайли жўр бўлиш ва саф тортиб юришга ўрганганлари шундай. Улар буни, айрим-айрим ашула айтиш ва усул (ритм) ҳақида ҳеч нарса билмасдан туриб қиладилар. Аслида эса, шундай тарона тўғри-ки, агар унга мос нарса у билан боғлиқ бўлса ва аксинча.

К л и н и й . Албатта, шундай бўлиши керак.

А ф и н а л и к . Нима ҳам дер эдик? Қўшиқ нима билан боғлиқ эканлигини билмаган одам, биз айтиб ўтганимиздек, қанчалик тўғрилигини била оладими?

К л и н и й . Асло.

А ф и н а л и к . Шундай қилиб, биз таклиф этаётганимиз ва ихтиёрий равишда қўшиқ айтишга қайсидир йўл билан мажбур этишга ҳаракат қилаётганимиз ҳозирги бизнинг ашулачиларимиз, ҳар бири усул (ритм) одими ва торлар таронаси орқасидан эргаша оладиган бўлиб, юқори малака ҳосил қилишлари керак. Уйғунликлар ва усуллари кузата бориб, улар, уларнинг ёшларидаги ва шундай табиатли одамлар куйлайдиганларини танлаб ола билишлари керак ва худди ўшани куйлашлари лозим. Бундай куйлашда уларнинг ўзлари ҳам ўша ондаёқ маъсум завқдан баҳра оладилар ва ўзларидан ёшроқ одамларга, яхши (хайрли) ахлоққа бўлган муҳаббатни уйғотиб, раҳбарлик қиладилар. Таълимотнинг бундай даражасига кўтарилгач, улар, кўпчилик, ҳаттоки шоирлар олганига қараганда ҳам янада назокатлироқ таълим оладилар. Негаки, шоирга унинг ўжшатмаси гўзал, ажойибми ё йўқми, учинчи талаб нимадан иборат эканлигини билишга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ; аммо унинг уйғунлик (гармония) ва усул (ритм) қоидаларини билиши деярли шартдир. Энг гўзал, ажойиб ва унга (гўзалликка) нима яқин келишини танлаши керак бўлганлар эса бу учта талабнинг ҳаммасини назарда тутишлари

зарур; чунки, бундай бўлмаса улар ёшларни сеҳрлаб (шайдо этиб) яхшиликка (хайрли ишларга) жалб этолмайдилар.

Бизнинг суҳбатимиз бошланишида айтиб ўтганимиз ҳолатни, яъни, дионисий хорини аъло (даражада) ҳимоя қилиш мумкин эканлигини иложимиз борича кўрсатиб ўтдик. Кўрайликчи, бу қўлимиздан келдими йўқми. Бундай йиғин, зарурат тақозоси билан, қанча кўп ичилса шунчалик шовқинлироқ бўла боради. Суҳбатимизнинг бошланишидаёқ, бунга ўхшаш ҳолатларда бундай заруратни тахмин қилгандик.

**К л и н и й .** Ҳа, шундай бўлиши керак.

**А ф и н а л и к .** Бундай мажлисларда ҳар ким ҳам ўзини кўтаришчи руҳда ҳис этади; у қувноқ, сўзамолликдан ўзини тўхтатолмайди, атрофдагиларга қулоқ солмайди, ўз ўзини ва бошқаларни бошқара оладигандай хом хаёл бўлади.

**К л и н и й .** Бошқача бўлиши мумкин эмас шекилли?

**А ф и н а л и к .** Бундай ҳолатда ичувчи одамларнинг дил (нафс)лари оловга бурканадилар ва худди қизиган темирдай юмшайди, яшаради, бунинг натижаси ўлароқ, уларни ким тарбия қилишни ва ҳайкал ясашни билса, ўшанинг қўлида мулойим бўлиб қоладилар. Бундай ҳайкалтарош (ганчкор) олдин айтиб ўтганимиз ўша одамнинг ўзидир: яхши қонун чиқарувчи (соҳиби қонунлар). У, базмларга тааллуқли қонунлар белгилаши зарур, токи улар (қонунлар), умид қанотида, парвозга шайланган, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, уятни меъёрдан ортиқ унутган одамни, у одам тартибга риоя қилишдан бош тортадиган ва сўзлаш ёки сукут сақлаш, ичиш ёки ичмасликда ўз навбатини кутишни истамайдиган бўлиб қолгунича, аксинча иш тутишга мажбур эта билсинлар. Улар (қонунлар) унга, биз виждонлилик ва ҳаё, уят, деб атайдиганимиз илоҳий кўрқинч – унинг қалбига, онгига кириб олган энг гўзал-ажойиб бўлмаган жасоратга қарши энг яхши дори – адолатли кўрқинчни сингдиришлари зарур.

**К л и н и й .** Дарҳақиқат шундай.

**А ф и н а л и к .** Бу қонунларга ёрдамлашадиган посбонлар босиқ ва хушёр одамлар бўлишлари керак; худди ўшалар мастона одамлар устидан бошлиқ бўлишлари зарур. Бо-

е сиқ, қўмондонларсиз душман билан урушишга қараганда мастоналикка қарши уларсиз (жушёр бошлиқларсиз) курашиш даҳшатлироқдир. Кимки ўзини бу қонунлар ва дионисий маросимларининг ёшлари олтишдан ошган раҳбарларига бўйсунушга мажбур этолмаса, Арес қўмондонларига бўйсунмаган одамчалик ва балки ундан ҳам кўпроқ шармандаликка гирифтор бўлсин.

Клиний. Тўғри.

672 Афиналик. Агарда мастоналик ва ўйин-кугилар шундай янги(ча) бўлганларида, базмдагилар улардан фойда олардилар ва ҳозиргидек душман бўлиб эмас, балки, аввалги дўстликларига қараганда яқинроқ дўст бўлиб (базмдан) тарқалишар эди, шундай эмасми. Агар ҳушёрлар мастларга раҳбарлик қилсалар, базмлардаги барча ўзаро мулоқотлар қонунга мос равишда ўтган бўлур эди.

Клиний. Агар ҳамма нарса сен айтганингдек бўлса, у ҳолда, албатта, тўғри.

б Афиналик. Дионис инъомини сўзсиз равишда ёмонлаб, гўёки у ёмон ва давлатда қабул этилишига нолойиқ, деб айтмаймизку. Янада салмоқлироқ сўзлар айтиш мумкин эди; аммо мен кўпчиликка май (шароб) бахш этадиган улур яхшилиқни кўрсатиб ўтишга журъат этолмайман. ул одамлар сўзларни шунчалик хато қабул қиладилар ва идрок этадилар.

Клиний. Қандай яхшилиқ ҳақида сўзламоқдасан?

с Афиналик. Гўёки бу худодан унинг ўтай онаси Гера руҳий тушунишни ўғирлаб олган ва гўёки шунинг учун у ўч олиш ниятида вакхона байрамлар ва жунбушга келтирадиган рақслар урф қилган ҳамда худди шу мақсадда шаробни ҳадя этган, деган қарашлар ва миш-мишлар қандайдир сезилмаган ҳолда тарқалган. Мен, бундай деб гапиришни бунга ўхшаш нарсаларни худолар тўғрисида сўзлаш хавфсиз, деб ҳисоблайдиганларга қолдираман. Ҳар ҳолда, менинг билишимча, ҳеч бир тирик мавжудот, балоғат ёшларида эга бўлиши мумкин бўлган барча ақл соҳиби бўлиб бу дунёга келмайди, туғилмайди. Ушбу тирик мавжудот унинг ўзига хос ақллиликка (идрокка) эга бўлмагунича, у жунбушга келади ва бор овози билан қичқиради, оёққа турганидан кейин эса жони борича сақраб чопади. Мусиқий ва гимнастик санъатнинг ибти-

доси мана шунда яширинган, деб тан олган сўзларимизни эслайлик.

**К л и н и й .** Буни эсдан чиқариб бўладими!

**А ф и н а л и к .** Бу ибтидо (бошланиш) биз инсонларга усул (ритм) ва уйғунлик (гармония)ни ҳис этиш туйғусини берди ва худолардан Аполлон, Музалар ва Дионисий бунинг сабабчилари бўладилар, деб тан оламиз, тўғрими?

**К л и н и й .** Ўзгача бўлиши мумкинми?

**А ф и н а л и к .** Бошқа одамлар, балки шароб инсонларга, бизнинг жазавага тушишимиз учун жазо (сифатида) берилган, деб ҳисоблашлари мумкин. Биз эса ҳозир аксинча, шароб дори сифатида, дил (нафс, руҳ) виждонга, бадан эса – соғломлик ва кучга эга бўлсин, деб берилган дея тасдиқлаймиз.

**К л и н и й .** Ажнабий (биродар), бизнинг (шундай) тасдиқлаганимизни тўғри эсга солдинг.

**А ф и н а л и к .** Хоровод рақслар ҳақидаги масаланинг ярмини биз муҳокама этиб бўлдик. Энди қолган ярмини, биз қандай фикрда эканлигимизни билиш учун муҳокама этайликми ёки қолдирамизми?

**К л и н и й .** Сен нималар ҳақида сўзлаяпсан, хоровод рақсларни қандай қилиб иккига бўлмоқдасан?

**А ф и н а л и к .** Бизнингча, рақс санъати бутун яхлитлиги-ча тарбия мажмуъидан (йиғиндисидан) иборат. Унинг бир қисмини товушга тегишли нарса, яъни уйғунликлар (гармония) ва усуллар (ритм) ташкил этади.

**К л и н и й .** Шундай.

**А ф и н а л и к .** Бошқа қисми эса, товуш ҳаракати билан умумий нимасидир бўлган бадан-ҳаракатларига тааллуқлидир: бу усул (ритм). Аммо улар ўзларининг шахсий тимсолларига эгалар, товушлар ҳаракатлари эса – парда (садо)га эга.

**К л и н и й .** Мутлақо тўғри.

**А ф и н а л и к .** Товушларнинг тарбияловчи ва дил (нафс, руҳ)ни хайрли, яхши ишларга олиб борувчи таъсирини биз, мен билмадим қандай қилиб, мусиқий санъат, деб атадик.

**К л и н и й .** Тўғри, атаганмиз.

**А ф и н а л и к .** Агар, дилхушлик қилаётган одамларнинг рақси сифатида белгилаб қўйганимиз бадан ҳаракатлари баданнинг баркамол бўлишига олиб борса, у ҳолда, унга

бундай санъаткорона раҳбарлик қилишни биз гимнастик санъат, деб атаган бўлардик.

К л и н и й . Тўғри.

**б** А ф и н а л и к . Мен ҳозир яна қайтариб айтаманки, биз энди, хорлар санъатининг деярли ярмини ташкил этадиган мусиқий санъат ҳақидаги масалани етарли даражада муҳокама қилдик. Хўш, унинг бошқа ярим бўлаги ҳақида сўз юритамизми? Биз қандай йўл тутишимиз керак?

К л и н и й . Мусиқий санъатни биз муҳокама қилиб бўлдик, гимнастик санъатни эса ҳали муҳокама қиламадик. Азизим, сен критлик ва спарталиклар билан суҳбатлашмоқдасан; бизнинг ҳар биримиз бундай саволга жавоб беришимиз керак, деб ўйлайсанми?

**с** А ф и н а л и к . Мен айтардим-ки, сен бу саволинг билан менга аниқ жавоб бермоқдасан, деб ўйлайман. Аммо мен тушунаманки, сенинг саволинг фақат жавобгина эмас, у яна гимнастик санъатни муҳокама қилиш учун топшириқ ҳам.

К л и н и й . Сен ажойиб сўзлар айтдинг, энди уларни амалга ошир.

А ф и н а л и к . Шундай қилишга тўғри келади. Сизларнинг иккалангизга ҳам таниш бўлган масала ҳақида гапириш қийин эмас. Сизлар мусиқий санъатга қараганда бу санъатда кўпроқ тажрибага эгасизлар.

К л и н и й . Сен ҳақ гапни айтмоқдасан.

**д** А ф и н а л и к . Тўғри эмасми, ушбу кўнгилахушликнинг ҳам ибтидоси ҳар бир тирик мавжудотнинг сакраб-чопиш ҳаракатларига табиий мойиллигида яширингандир? Биз айтиб ўтганимиздек, инсон усул (ритм) ҳиссиётини олгач рақсни яратди ва пайдо қилди. Усул хостирада таронани уйғотади ва келтириб чиқаради. Уларнинг (яъни рақс ва тарона – тарж.) ўзаро бирлашиши кўнгилахушлик сифатидаги хороводларни пайдо қилди.

К л и н и й . Мутлақо тўғри.

А ф и н а л и к . Бир қисмни, айнан мусиқийсини биз муҳокама қилиб бўлдик. Кейинроқ бошқа қисм – гимнастик қисмни муҳокама қилиб тушунишга ҳаракат қиламиз.

К л и н и й . Албатта.

**е** А ф и н а л и к . Аммо, агар сизларга маъқул бўлса, аввал восита сифатидаги мастоналик масаласининг муҳокама-сини яқун тожини кийгизиш билан тугатсак.

К л и н и й . Нимани назарда тутмоқдасан?

А ф и н а л и к . Агар, қандайдир бир давлат, қонулар та-  
рафидан белгиланган тартибга биноан, аввал эслатиб ўтил-  
ган урф-одатдан, уни (одатни - тарж.) оқиллик (мулоҳазаали-  
лик) машқлари сифатида ишлатиб жиддий фойдаланишга  
рози бўлса; агарда, худди ўша асосда бошқа хузур-лаззат-  
ланишлардан ҳам, улардан уларнинг ўзини жиловлаш воси-  
таси сифатида қўлаб воз кечмаса, у ҳолда бундай давлат  
улардан айнан юқорида кўрсатилган тарзда фойдаланиши  
зарур. Агар у (давлат) уларга фақат бир кўнгилашулик си-  
фатида қараса ва ҳар қайси ичишни хоҳловчига хоҳлаган  
пайтида, ким билан бўлса ҳам ва хоҳлаган бошқа урф-одат-  
лар билан бирлашган тарзда ичишига йўл қўйса, у ҳолда  
мен, давлат ва айрим бир одам мастоналикдан шундай фой-  
даланишлари учун ўз овозимни бермаган бўлур эдим. Аммо,  
крит ва лакедемония урф-одатларидан ҳам кўпроқ мен ўз  
овозимни карфаген қонуни учун берган бўлар эдим. қарор-  
гоҳда ҳеч ким шаробдан тотинмаслиги керак, аммо бутун  
бу давр давомида биргаликдаги йиғинларда фақат сув  
ичишлари лозим; давлат ҳудудларида на биронта қул, на  
биронта чўғи (аёл қул) ҳеч қачон шароб тотимасликлари  
зарур; шу йил давомида, ўз мансабларида турганларида на  
ҳокимлар; на кема даргалари, на ўз иш вазифаларида тур-  
ган қозилар мутлақо май ичмасликлари керак; эътиборга  
лойиқ қандайдир бирор мажлисда қатнашиши керак бўлган  
одамлар биронтаси; кундузи ҳеч кимга май ичиш мумкин  
эмас, – бадан машқлари учун ва ёки касаллиги сабабли узр-  
ли; никоҳ мулоқотлари ва ҳомима инобатга олиниб, кечаси  
ҳам ичиш мумкин эмас. Ақл-идроқ ва тўғри қонунга эга  
одамлар май ичмасликлари зарур бўлган қатор ҳолатларни  
санаб чиқиш мумкин; шундай-ки, бу қоида бўйича ҳеч бир  
давлатда кўп сонли узумзорларга эҳтиёж қолмайди. Деҳқ-  
ончиликнинг барча бошқа турлари ва умуман бутун ҳаёт  
тарзи тартибга келтирилган бўларди, май тайёрлаш эса кам-  
тарона бир миқдорда қўлланиларди. Ажнабий (биродарлар),  
сиз рози бўлсангиз, мен май ҳақидаги суҳбатимизни шу  
сўзлар билан якунласам.

К л и н и й . Офарин. Биз розимиз.

674

b

c

## УЧИНЧИ КИТОБ

676

Янги  
қонунчиликнинг  
тарихий зарурати

Афиналик, Буларнинг ҳаммаси  
шундай. Давлат қурилишининг ибтидо-  
си бўлиб нима хизмат қилганлиги  
ҳақида нималар дейишимиз мумкин?

Буни ушбу нуқтаи назардан кўриб чиқилса энг енгил ва  
яхши йўл бўлмасмикин...

Клиний. Қандай?

Афиналик. Ҳар бир айрим ҳолда, давлатнинг гоҳ хайр-  
ли, яхши ишлар, гоҳ ёмонлик томонига аста-секин мойил бўли-  
шини қайси нуқтаи назардан кўриб чиқилса – ўшандан.

Клиний. Нимани назарда тутмоқдасан?

б Афиналик. Мен, вақтнинг бениҳоя давомийлиги ва  
унда рўй берган ўзгаришларни назарда тутмоқдаман.

Клиний. Тушунмадим, қандай?

Афиналик. Айт-чи, давлатлар пайдо бўлгани ва одам-  
ларнинг давлатга бирлашганларидан бери қанча вақт  
ўтганини сен аниқлай оласанми?

Клиний. Бу осон иш эмас.

Афиналик. Бу муддат жуда улкан ва ўлчаб бўлмас  
даражада бўлганмикин?

Клиний. Жуда ҳам улкан.

с Афиналик. Вақтнинг бу даврида бирин-кетин минглаб  
давлатлар пайдо бўлган ва уларнинг бундан кам бўлмаган  
миқдори ҳалокатга учраган, тўғрими? Бунинг устига улар  
ҳамма жойда турли давлат тузилишларидан ўтганлар, гоҳ ки-  
чикликдан катта, гоҳ катталикдан кичик ёки яхшиликдан  
ёмон, ёмонликдан яхши бўлганлар.

Клиний. Шундайлиги аниқ.

Афиналик. Бу ўзгаришлар сабабини очиб бера ола-  
мизми? Балки, ўшанда биз давлат қурилишининг пайдо  
бўлиши ва унда рўй берган ўзгаришлар борасида кўрсат-  
ма олармиз.



Клиний . Жуда яхши, бунга ҳаракат қилиб кўриш керак. Сен бу борадаги ўз фикрларингни тушунтир, биз эса диққат билан эштамиз.

Афиналик . Биз қадимги ривоятларда маълум даражада ҳақиқат бор, деб ҳисоблаймизми?

677

Клиний . Аниқроқ айт, қайси ривоятларда?

Афиналик . Одамларнинг тўфонлар, касалликлар ва бошқа кўп нарсалардан тез-тез ҳалок бўлганлари, натижада башариятнинг жуда оз қисмигина қолганлиги бора-сидаги.

Клиний . Ҳар кимга ҳам бу эҳтимолдан узоқ бўлиб туюлмайди.

Афиналик . Жуда кўп содир бўлган воқеалардан бири, тўфондан ҳалок бўлганларни тасаввур этайлик.

Клиний . Бу ҳақда нимани ўйлашимиз керак?

Афиналик . Ўшанда ҳалокатдан омон қолганлар фақатгина тоғдаги чўққиларда сақланиб қолган башариятнинг ожиз учқунлари – чўпонлар бўлганлигини.

b

Клиний . Шундай бўлиши эҳтимол. Балки, аниқдир.

Афиналик . Бундай одамлар бошқа санъатлардан (яъни чўпонликдан бошқа, демоқчи – тарж.) шаксиз беҳабар бўладилар, худди шундай улар шаҳардаги шахсият-парастлик ва одамлар томонидан бир-бирларига ўйлаб топиладиган турли фитналарни билмайдилар.

Клиний . Бу табиий ҳол.

Афиналик . Ўша пайтда, водийларда ёки денгиз бўйида жойлашган давлатлар бутунлай ҳалок бўлди, деб фараз қилайлик.

c

Клиний . Шундай ҳам дейлик.

Афиналик . Демак биз, барча (иш) қуроллари йўқолиб кетадилар ҳамда давлат бошқаруви санъатига ёки ўша вақтда эришишга муваффақ бўлинган бошқа қандайдир ҳикматга оид барча нарсалар ҳам ҳалок бўлган, деб фараз қилишимиз керак. Чунки, азиз дўстим, бирор янгилик қандай қилиб ҳам кашф этиларди, агар бутун вақт давомида ҳамма нарса худди ҳозиргидек бўлган бўлса?

Клиний . Ўша пайтдаги одамлар учун янгилик минг йилларга яширилган эди. Дедалга бир нарса, Орфейга

d

бошқаси, Паламедга – учинчиси, Марсий ва Олимпга -му-  
сикий санъатга тааллуқли барча нарса, Амфионга – лира  
ҳақидаги барча нарса, ўзгаларга – бошқа кўп-кўп нарса-  
лар равшан бўлганига фақат минг ёки икки минг йилгина  
ўтди. Буларнинг ҳаммаси яқинда, айтса бўлади-ки, кеча-  
гина пайдо бўлди.

А ф и н а л и к . Офарин, Клиний! Аммо сен ҳақиқатдан  
ҳам кечагина яшаган дўстингни ёддан чиқардинг

К л и н и й . Сен Эпименидни назарда тутаяпсанми?

е А ф и н а л и к . Ҳа, ўшани, Чунки азизим, янгилик яра-  
тишда у ҳаммадан ўтиб кетди; қачонлардир Гесиод сўзда  
каромат қилган нарсаларни у амалда бажарди.

К л и н и й . Ҳа, биз буни тасдиқлаймиз.

А ф и н а л и к . Шундай қилиб, бу вайроналиклар рўй бер-  
ган вақтда одамлар аҳволи қуйидагича бўлиб қолди: ҳам-  
маёқ бепоён саҳро, улкан ер юзи; фақат у ер, бу ерда йил-  
қилар подаси ва эчкилар тўдаси. Бу подалар чўпонларга  
678 ҳаёт кечириб учун аввалига оз бўлсада озуқа бўлдилар.

К л и н и й . Албатта, бўлмаса нима ҳам қилардилар?

А ф и н а л и к . Биз ўша пайтларда айтайлик, давлат  
ҳақида, давлат қурилиши ва ҳозир суҳбатимиз мавзун  
бўлган қонунчилик ҳақида ҳеч бўлмаса хотира сақланиб  
қолган, деб ҳисоблай оламизми?

К л и н и й . Асло.

А ф и н а л и к . Аммо, бунга ўхшаш шароитлар ҳозирги  
барча нарса: давлатлар, давлат қурилишлари, санъатлар,  
қонунларнинг пайдо бўлишига олиб келди; буюк бузилиш  
ва буюк фазилат, эзгулик пайдо бўлди.

К л и н и й . Қандай қилиб?

б А ф и н а л и к . Дўстим, у пайтдаги одамлар шаҳарлар  
кектирадиган кўпгина яхшиликларни ҳамда бу яхшилик,  
эзгуликка қарама-қарши бўлган кўпгина нарсаларни бил-  
мас эдилар. Бу одамларни эзгулик ёки иллатда баркамол  
деб бўладими?

К л и н и й . Ажиб сўзлар! Биз фикрингни илғамоқдамиз.

А ф и н а л и к . Шундай қилиб, вақт ўтиши ва башарият  
авлодининг кўпайиб бориши билан ҳамма нарса ҳозирги  
ҳолатга келади.

К л и н и й . Мутлақо тўғри.

Афиналик. Аммо бирданига эмас, табиийки, оз-оздан, узоқ вақт мобайнида.

Клиний. Шундай бўлиши ҳам керак.

Афиналик. Ўйлайманки, одамлар тепалиқдан водийга тушишга журъат этганлари учун уларнинг хотираларида сақланиб қолган яқингинадаги кўрқинч таъсири ҳали кучли бўлган.

Клиний. Албатта.

Афиналик. У пайтлар улар озчиликни ташкил қилганлари учун бир-бирларига хузур қилиб қарардилар, санъатлар (хунарлар) йўқ бўлиб кетиши сабабли. айтса бўлади-ки, қуруқликда ҳам денгиз орқали ҳам бир-бирлари билан алоқада бўлиш воситаларининг деярли барчаси йўқолдилар. Темир, мис ва барча маъданлар бир бўлиб бирлашиб ер остида қолдилар, энди уларни қазиб олиш жуда машаққатли бўлиб қолди; шунинг учун ўша замонда жуда кам дарахт кеса олардилар. Агар тоғларда сақланиб қолган асбоб (иш) қуроларини топган тақдирларида ҳам, кўп ишлатилганидан тез ишдан чиқади, одамлар орасида темир олиш санъати янгитдан пайдо бўлмагунча янгисини оладиган жой йўқ эди.

Клиний. Бу қандай рўй беради? (Яъни, темир қазиб олиш санъати қайта туғилиши қандай рўй берди, дейилмоқда - тарж).

Афиналик. Сенинг фикрингча қанча авлод ўтганидан кейин бу рўй берди?

Клиний. Жуда кўп авлодлар ўтгани аниқ.

Афиналик. Демак, темир, мис ва шунга ўхшашлар, зарур бўлган санъатлар (хунарлар) ҳам шунча вақт ёки ҳатто ундан ҳам кўпроқ вақт бўлмаган.

Клиний. Нима демоқчисан?

Афиналик. Шундай қилиб, ўша замонларда кўп жойларда ўзаро низолар ва урушлар йўқ бўлди.

Клиний. Қандай?

Афиналик. Аввало, у замон одамлари бир-бирларини яхши кўрганлар ва айрилиқлар туфайли бир-бирларига хайрихоҳ муносабатда бўлганлар; овқатни ҳам бир-бирларидан қизғанмаганлар, чунки яйловлар кўп бўлган – баъзиларида аввалига кам бўлиши эҳтимол, – уларнинг

кўпчилиги шу (чорвачилик) билан кун кўрганлар. Уларда сут ва гўшт ҳам етарли бўлган; бундан ташқари улар ов билан ўзларига егулик топганлар. Уларда кийим, ётиш ўринлари (чойшаб, тўшак), уй-жой, куйдирилган ва оддий буюмлар (кулолчилик буюмлари назарда тутилган бўлса керак – тарж.) бисёр бўлган; чунки кулолчилик ва тўқиш билан боғлиқ ҳеч бир санъатда темирга эҳтиёж бўлмайди. Башар авлоди темир танқислигини сезганида ҳам барибир давом этиши ва яшаши мумкин бўлсин, деб Худо одамларга бу икки санъатни инъом этган. Жуда камбағаллар ҳам бўлмагани учун камбағаллик одамларни бир-бирларига душман бўлишларига мажбур қилмаган. Бошқа томондан улар бой бўлиб ҳам кетолмасдилар, чунки у вақтларда уларда олтин ҳам, кумуш ҳам йўқ эди. Энди олижаноб ахлоқлар, бойлик ва камбағаллик ёнма-ён ҳаёт кечирмайдиган умум яшаш шароитида пайдо бўладилар. Чунки у ерда на сурбетлик, на адолатсизлик, на рашк, на ҳасад бўлмайди. Шу сабабдан ва соддаликлари туфайли одамлар фазилатли бўлганлар: соддадил бўлганлари учун гўзаллик ва хунуқлик тўғрисида ниманики эшитган бўлсалар ўшаларни ҳақиқат деб билганлар ва уларга бўйсунганлар. Чунки, уларнинг ҳеч қайсиларида бизнинг ҳозирги кунларимизда ҳамма нарсада ёлгонни гумон қилишга мажбур этадиган айёрлик йўқ эди; улар, Худолар ва одамлар ҳақида айтилган сўзларни ҳақиқат деб ҳисоблар эдилар ва шунга мос равишда яшар эдилар, Шунинг учун ҳам улар, биз ҳозир тасвирлаганимиздай бўлганлари анча аниқ.

**К л и н и й .** Мен сенинг сўзларингга қўшиламан, Мегилл ҳам.

**А ф и н а л и к .** Шундай қилиб, кўп авлодлар шу тарзда янаганлар, деб тан оламиз. Тўфонгача яшаган одамлар ва ҳозиргиларга нисбатан улар турли санъатларда, шу қатори, ҳозир қуруқлик ва денгизда ҳатто ўз давлатларининг ичида ҳам, «одиллик» ёки «ички низо, қабилалар низо» деб қўллайдиган ҳарбий ишда ҳам кам билим ва тажрибага эга эдилар; ҳозир сўзда ҳам, амалда ҳам, бир-бирига ёмонлик ва адолатсизлик қилиш учун турли воситалар ўйлаб топилади. У одамлар эса бутунроқ ва мардроқ,

шу билан бирга мулоҳазалироқ ва умуман кўпроқ адолатли бўлганлар. Бунинг сабабини биз муҳокама этиб бўлдик.

К л и н и й . Дарҳақиқат шундай.

А ф и н а л и к . Бизнинг айтганларимиз, ундан келиб чиқадиган хулосалари билан бирга бир мақсадга эга бўлсин: ушбу нарсани тушуниб олишимиз керак: ўша замон одамларида қонунларга эҳтиёж бўлганми ва уларнинг қонун чиқарувчиси (соҳиби қонуни) ким бўлган?

680

К л и н и й . Ажойиб сўзлар.

А ф и н а л и к . У одамларда қонун чиқарувчиларга эҳтиёж бўлмаган, тўғрими? Бундай вақтларда бошқача бўлмайди: айланма ҳаракатнинг бу бўлагиди ҳали ёзув йўқ эди, аммо улар одатларга кўра ва ота-бувалар қонунлари бўйича яшаганлар.

К л и н и й . Бу табиий.

А ф и н а л и к . Аммо шунинг ўзи давлат қурилишининг бир туридир.

К л и н и й . Қандай (тури)?

А ф и н а л и к . Менимча, ўша даврдаги давлат қурилишини ҳамма шажара, деб атайди. У ҳозиргача ҳам кўп жойларда, элинларда ҳам, варварларда ҳам учрайди. Ҳомер айтадики, Киклопларнинг тураб жойларида худди шундай бўлган:

б

*Уларнинг ўртасида халқ йиғинлари ҳам, умумий*

*кенгаш ҳам йўқ,*

*Улар қоронғу горлардами ё тоғнинг баланд чўққилирида*

*Эркин яшайдилар; хотини, балалари устидан ҳисоб бермай*

*у ерда ҳар бири*

*Ҳукм ўтказадилар, фақат ўзин билиб, бошқаларга мин емай.*

К л и н и й . Бу шоирингиз ажойибга ўхшайди; биз унинг асарларидан баъзи бир назокатли парчаларини ўрганганмиз, аммо кўли эмас, чунки биз критиклар ўзга юрт шоирларини кам ўқиймиз.

с

М е г и л л . Биз улардан фойдаланамиз ва бизнинг фикримизча, гарчи ҳамма ерда лакедемониянинг эмас, қандайдир ионийия ҳаётини тасвирласада, Ҳомер шундай турдаги бошқа шоирлардан устун туради. Ривоятга кўра киклопларнинг бошланғич турмуш тарзларини ваҳший

d кўринишда тасвирлаб, у ҳозирнинг ўзида сенинг сўзларингни тасдиқлайди.

А ф и н а л и к. Ҳа, у буни тасдиқлайди; бундай давлат қурилишлари қачонлардир мавжуд бўлганлигига гувоҳликка ўтиши мумкин.

К л и н и й. Яхши.

А ф и н а л и к. Харобаликка айланганидан кейинги мушкул аҳвол натижасида одамлар, ҳар қайсиси учун маълум бир турар жойи бўлган қабилаларга ажралишадилар, бунда, албатта, улуг ёшли оқсоқол ҳукмронлик қиларди, чунки у, бу ҳокимиятни отаси ва онасидан олган эди; худди қўшларга ўхшаб бир гуруҳ ташкил этиб, унинг кетидан бошқалари эргашадилар ва улар боболаримиз қонунларининг бошқаруви ва ҳаммасидан ҳам адолатлироқ бўлган подшоҳ ҳукмдорлиги остида бўладилар.

К л и н и й. Албатта.

А ф и н а л и к. Кейинчалик, улар билан борган сари кўпроқ одамлар мулоқот қилишади ва бу билан ўз ўлчови бўйича катта жамиятлар ташкил этадилар. Ҳайвонлардан ҳимоя қилиш учун тиканли шох-шаббалардан деворга ўхшаш тўсиқлар қилиб умумий бир турар жой барпо этиб, улар тоғ ёнбағриларида деҳқончилик билан шуғулланадилар.

К л и н и й. Худди шундай бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас.

А ф и н а л и к. Ушбу ҳолат эҳтимоли борми...

К л и н и й. Нимани назарда тутмоқдасан?

А ф и н а л и к. Бу катта турар жойлар, аввалги кичкина турар жойлар ҳисобига бўлганлигини. Кичик жамиятларнинг ҳар бири оқсоқол раҳбарлигига бўлинган эди ва айрим-айрим яшаш таъсири остида пайдо бўлган ўзларининг хос урф-одатларига эга бўлганлар. Турлича қабила бошлиқлари ва тарбияловчилар туфайли улар худоларга ва ўз-ўзларига бўлган турли ақидаларга ўргатилдилар. Диёнатлироқ тарбияловчилардан яхши тартибот ва диёнатни, мардларидан катта мардликни оладилар ва худди шу тарзда ўзлари ўлаштирган қарашларни ўз болалари ва набираларига сингдирадилар. Бир сўз билан айтганда улар, катта жамиятларга ҳар бирлари ўз қонунлари бўлган ҳолда кириб келадилар.

Клиний. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Афиналик. Албатта, уларнинг ҳар бирларига ўз қонунлари кўпроқ ёқиб, ўзгаларники камроқ ёққан.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Менимча, биз энди ногаҳон қонунчиликнинг бошланишига келдик.

Клиний. Мутлақо тўғри.

Афиналик. Бундан кейин қўшилганлар (яъни бир-бирлари билан қўшилиб яшаётган қабилалар— тарж) ўз ораларидан баъзи одамларни сайлаб олишлари керак бўлади, токи улар барча қонунлаштирилган ҳолатларни кўриб чиқиб, ўзларига кўпроқ маъқул бўлганларни танлаб олиб, аниқ равшан баён этиб, халқлар подшоҳлари сифатидаги етакчилар ва раҳнамоларнинг кенгашига тақдим этсинлар. Уларнинг ўзлари қонун чиқарувчилар (соҳиб қонунлар) номини олиб мансабдор шахсларни тайинлашлари, сулолалар ўрнига зодагонлар бошқарув тарзини ёки подшоҳлик ҳокимиятини бирон-бир турини жорий этиб давлат қурилишини ўзгартиришлари керак бўлган.

Клиний. Шундай бўлса тўғри бўларди.

Афиналик. Мен энди яна давлат бошқарувининг ва у билан бирга давлатларнинг ҳам барча хиллари ва ҳолатлари қўшилиб кетган давлат қурилмасининг учинчи шаклига эътибор қаратмоқчиман.

Клиний. Бу қандай шакл?

Афиналик. Иккинчисидан кейин Ҳомер ҳам кўрсатиб ўтгани; уни у қуйидагича тасвирлайди: «У Дардинияга асос солди, — дейди у қаердадир, қачонки машҳур Илион,

*Водийда ҳали қуриб бўлинмаган бир вақтда одамлар.*

*Ид сувлари билан обод тоғ этакларида яшар эдилар.*

Бу шеърни ҳам, Киклоплар ҳақида айтилган шеърлардек, у Худо ва табиатга монанд равишда ёзган. Чунки шоирлар — илоҳий ва илҳом ила куйловчи авлод (қабила) дирлар; кўпинча улар Харит ва Музалар таъсири остида ҳақиқий воқеаларни ҳам тасвирлайдилар.

Клиний. Албатта.

**Афиналик.** Бу ривоятни яна бир эслайлик: балки у бизнинг мақсадимиз учун ҳам бирор кўрсатма берар. Шундай қилишга у арзийди, тўғрими?

**Клиний.** Жуда ёрдам беради.

**Афиналик.** Биз айтамызки, кенг, гўзал водий ўртасида, Ид чўққиларидан оқиб тушаётган кўп дарёлардан баҳраманд, баланд тепаликларда, қояларда яшовчилар томонидан Илион барпо этилди.

**Клиний.** Айтишларича шундай бўлган.

**Афиналик.** Тахмин қилиш мумкин-ки, бу воқеа тўфондан кейин анча вақт ўтгач содир бўлган, тўғрими?

**Клиний.** Албатта кўп вақт ўтгач.

**Афиналик.** Агар одамлар, қандайдир унча баланд бўлмаган адирларга ишониб, қоялардан оқиб тушаётган дарёларнинг хавф солишига қарамай шаҳарга асос солишга журъат қилган бўлсалар, демак улар ҳозиргина эслатиб ўтганимиз, вайроналикларни бутунлай унутиб юборган бўлишлари керакдир.

**Клиний.** Бахтсизликдан кейин кўп вақт ўтган бўлиши аниқ.

**Афиналик.** Ўйлашимча, одамларнинг кўпайиши натижасида у пайтларда кўпгина бошқа шаҳарларда одамлар жой қилганлар.

**Клиний.** Нима демоқчисан?

**Афиналик.** Худди ўшалар Илионга қарши юришга чиққанлар, балки денгиз (йўли) биландир, чунки ҳамма ундан кўрқмай фойдалана бошлаган эди.

**Клиний.** Балки.

**Афиналик.** Ўн йиллик кутишдан кейин Ахейлилар Трояни вайрон қилдилар.

**Клиний.** Албатта.

**Афиналик.** Илион қамали давом этаётган бу ўн йиллик давр мобайнида, қамал қилувчиларнинг ҳар бири ватанларида, ўз уйларига қайтаётган жангчиларни хайрихоҳликсиз ва адолатсизлик билан кутиб олган ёшларнинг қаршиликлари туфайли кўп бахтсизликлар содир бўлди, жуда кўп ўлимлар, қотиликлар ва қувғинди этишлар рўй берди. Аммо ўша пайтдаги қувғиндилар ўз исмларини ўзгартириб яна қайтиб келдилар: ахейлилар ўрнига улар дорийлар деб атала бошладилар, чунки ўша пайтда уларни Дорией тўпла-



ган эди. Сиз лакедемонияликларда барча ривоятларингизнинг бошланиши ва охири шундайдир.

**Мегилл.** Бошқача бўлиши мумкинми?

**Афиналик.** Гарчи, мусиқий санъат ва мастоналикда тўхталиб, оғишган бўлсақда қонунлар ҳақидаги суҳбатимизни нимадан бошлаган бўлсак, Худонинг иродаси билан яна ўшанга қайтиб келдик. Энди бизнинг мулоҳазаларимиз мавзуимизни яна давом эттиришга имкон беради. Чунки биз яна, тўғрилигини сиз тасдиқлаётганингиз лакедемония ва улар билан қонунлар маъносида қардош бўлган крит муассасаларига келдик. Баъзи давлат қуриламалари ва муассасаларини муҳокама қилаётганимизда мулоҳазаларимизнинг (мавзудан) оғишганимиз ушбу афзалликларни берди: биз навбатма-навбат тартибда, ташкилоти бизнингча улкан вақт давомида бир-биридан узоқ турадиган учта давлатни кўриб чиқдик. Ҳозирги ушбу давлат, агар жоиз бўлса, қабила бизнингча тўртинчиси, қачонлардир таъсис этилган ва ҳозиргача ўз қонун-қоидаларини сақлаб қолгандир. **Мегилл** ва **Клиний**, ушбуларнинг барчасидан, нима яхши таъсис этилгану нима ёмонлиги ҳақида хулоса чиқара оламизми? Қандай (қайси) қонунлар сақланадиганни эҳтиёт қилади, ҳалок бўлаётганини йўқ қилади (йўқотади)? Давлат фаровонлиги учун қандай ўзгаришлар қилиш керак? Агар, олдин айтилганларга қарши фикрлар бўлмаса, бу ҳақда яигитдан, гўёки яна бошланишидан гапирмоқ керак бўлади.

683

**Мегилл.** Ажнабий (биродар), қонунчиликни иккинчи марта кўриб чиқишга уринишимизда бизга, ҳозиргина айтиб ўтилганларидан ёмонроқ ҳам, кучсизроқ ҳам бўлмаган мулоҳазаларни эшитишга тўғри келади, деб бирор Худо ваъда қилса, шахсан ўзим узоқ йўлга ҳам тушган бўлардим ва ушбу кун менга қисқа кўринган бўларди, гарчи ҳозир Худо ёздан қишга бураётган кунлар бўлсада.

**Афиналик.** Бу масалани ҳам кўриб чиқиш керакка ўхшайди.

**Мегилл.** Бегумон шундай қилиш зарур.

**Афиналик.** Лакедемон, Аргос, Мессена ва уларга туташ вилоятлар сизларнинг аждодларингиз ҳукмронлигига тушиб қолган пайтларга ҳаёлан бориб кўрайлик, **Мегилл**.

d Ривоятда айтилишича, улар қуролланган халқни уч қисмга бўлиб, учта давлат: Аргос, Мессена ва Лакедемонни таъсис этишга қарор қилганлар.

Мегилл. Мутлақо тўғри.

Афиналик. Темен – Аргос подшоҳи, Кресфонт – Мессенага, Лакедемон подшоҳлари Прокл ва Еврисфен бўлдилар.

Мегилл. Ҳа, шундай (бўлган).

Афиналик. Агар кимдир уларнинг подшоҳлик ҳокимиятларини йўқ қилмоқчи бўлса, барча замондошлари уларга (яъни ўша подшоҳларга – тарж) ёрдам беришга қасам ичдилар.

e Мегилл. Шундай.

Афиналик. Зевс билан қасам ичаман-ки, подшоҳлик ҳокимияти ва умуман ҳар қандай ҳокимият ўша ҳокимият соҳиблари томонидан бузилмайдими, вайрон бўлмайдими? Сал олдинроқ аниқлаб олган фикрларимизни ё унутдикми?

Мегилл. Эсдан чиқариб бўладими?

Афиналик. Биз энди бунга янада аниқроқ тарзда тасдиқлаймиз. Бизга учраган ҳолатлар худди шундай хулосага олиб келди, шу сабабли биз қандайдир арзимас нарсаларни эмас, балки, ҳақиқатан рўй берган ва ҳақиқатни ўзида жо қилган нарсаларни текшираемиз. Сўз ушбулар ҳақида боради: учта давлатда подшоҳлик ҳокимияти ўрнатилди; ҳукуматларнинг ҳар бири ўз шаҳарларига қасамёд қилиб бошқарув ва тобелик (бўйсунуш) ҳақида ўрнатилган умумий қонунларга риоя қилишга ваъда берганлар; бир томон, вақт ўтиши ва қабиланинг кўпайиши билан ҳокимиятни (ҳукуматни) кучайтирмасликка онт ичди; бошқа томон, агар кўрсатилган шартларга ҳукмдорлар томонидан риоя қилинса, ўзлари ҳеч қачон подшоҳлик ҳокимиятини йиқитмасликлари ва бошқаларнинг ҳам бундай уринишларига ёрдам бермасликлари ҳақида қасам ичдилар. Подшоҳлар, камситилаётган халқлар ва подшоҳларга, халқлар эса халқлар ва подшоҳларга ёрдам беришга ваъдалар бердилар.

b Мегилл. Шундай.

**Афиналик.** Бундай қонунларни подшоҳлар берганми-лар ёки бошқа бировми, бу уч давлатнинг давлат қурили-шини сақлаш учун улар буюк бир қарор бўлгандир.

**Мегила.** Қайси қарор?

**Афиналик.** Икки давлатнинг бир-бирларига, учинчи бир давлат ўрнатилган қонунларга бўйсунмаган тақдир-да ёрдам беришлари ҳақидаги.

**Мегила.** Тушунарли.

**Афиналик.** Аммо кўпчилик, қонун чиқарувчилардан улар, халқнинг кўпчилик қисми томонидан ихтиёрий қабул қилинадиган қонунларини қабул қилишларини талаб қиладилар. Бу худди, гимнастика ўқитувчилари ва табиб-ши-фокорлардан, уларга ишониб топширилаётган бадан учун фақат ёқимли машқлар ва даволарни талаб қилинганига ўхшайди.

**Мегила.** Мутлақо тўғри.

**Афиналик.** Аммо баъзида, унча оғритмай баданни со-ғлом ва бақувват қиладиган нарсалар билан чекланишга ҳам тўғри келади.

**Мегила.** Албатта,

**Афиналик.** Қонунларни ўрнатишда яна ушбу ҳолат ўша пайт одамларига анча енгиллик берган.

**Мегила.** Қайси?

**Афиналик.** Бу қонун чиқарувчилар, одамлар учун мулкий тенглик яратаётганларида, қонунлар қабул қила-ётганларида, қонунлар қабул қилаётган кўп давлатларда учрайдиган улкан қаршиликка дуч келмаганлар. Негаки, ерни қайта бўлиш ва қарздорлик мажбариятларини бе-кор қилмай туриб етарли даражадаги тенглик ўрнатиб бўлмаслигини эътиборга олиб қонун чиқарувчи нимани-дир ўзгартиришга уринади, шунда ҳамма, ўзгармайдиган-ни ўзгартириб бўлмайди, деб ерни қайта бўлиш ва қарз-дорликни бекор қилишни таклиф қилганни лаънатлайди-лар ва унга қарши исён кўтарадилар, шундай қилиб ун-дай одамнинг аҳволи ўта мушкуллашиб кетади. Дорий-ликларнинг ишлари бунда ҳам жуда яхши ва бенуқсон-дир: ер баҳс, жанжалсиз бўлинган ва катта ҳамда эски қарзлар йўқ.

**Мегила.** Бу тўғри.

Афналик . Азизларим, нега бу қарорлар ва қонунлар уларда бунчалик ёмон натижага олиб келди?

Мегила . Қандай? Сен нимани ёмонлаяпсан, аниқроқ айт.

685 Афналик . Ташкил этилган учта катта уюшмадан иккитаси тез орада ўз тартиблари ва қонунларини бузиб юборганларини, фақат учинчиси – сизнинг давлатингиз уларни сақлаб қолганини.

Мегила . Сен қийин масалани ўртага қўйдинг.

Афналик . Аммо биз, қонунларга тааллуқли, оқилона қарилликнинг эрмаклари билан овиниб, бутун йўлни қайғусиз босиб ўтиш учун уни кўриб чиқишимиз ва текширишимиз керак бўлади; биз йўл бошида шундай қарор қилган эдик-ку.

Мегила . Нима ҳам дер эдик! Сен нима десанг шунга розимиз.

б Афналик . Бундан бошқа қайси қонунларни ва уларга тартиб берган шахсларни кўриб чиқишга киришишимиз мумкин? Қайси бир ажойиб ва буюкроқ давлат ва қарорларни биз текширишимиз мумкин бўлар эди?

Мегила . Буларнинг ўрнига бошқаларини айтиш қийин.

с Афналик . Ўзаро ёрдам кўрсатиладиган (давлат) қурилишини ўша замон қонун чиқарувчилари фақат Пеллепоннес учун эмас, агар варварлардан, қайси биридир уларга кун бермайдиган бўлса, у ҳолда барча эллинлар учун ҳам яроқли, деб ҳисоблаганлар, – масалан Нин даврида кучайган Ассирия кудратига ишониб Илион аҳолиси эҳтиётни унутиб Троя урушини келтириб чиқарди. Бу салтанатнинг сақланиб қолган (омон қолган) чегаралари у пайтда анчагина кенг эди, ҳозир биз Улуғ подшоҳдан қандай кўрқсак, ўша замон одамлари бу иттифоқнинг барпо бўлишидан шундай кўрқар эдилар. Троянинг иккинчи забт этилиши юнонларга нисбатан кўп норозиликлар туғдирди, чунки у ассирия салтанатининг бир қисмини ташкил этарди. Буларнинг ҳаммасини ҳисобга олиб, уч давлат орасида бўлиб олинган, Ҳеракл (Геракл) ўғиллари, ака-ука подшоҳлар ҳукми остидаги ўша қўшиннинг ягона қуриламаси ажойиб даражада ўйлаб топилган ва тартиб

берилган эди. Бу, Троя бўсағасига келган кўнгиллилар қурилмасидан анчагина яхшидир. Биринчидан улар, Пелопид ҳукмдорларига қараганда Ҳераклийларни яхшироқ, деб ҳисоблардилар; кейин улар, Троя бўсағасига келган кўшинга қараганда бу кўшинни хайрлироқ, деб ҳисоблар эдилар, чунки троялиларни енгиб ажейлилар ўз навбатида дорийларга энгилдилар. Ўша замон қонун чиқарувчилари (соҳиби қонунлар) томонидан худди шундай қилинган ва шундай мақсадда, тўғри эмасми?

Мегилл. Албатта.

Афиналик. Шундай қилиб, бундай ҳолат узоқ вақтларгача сақланиб қолади, деб ҳисоблашлари табиий эди, чунки улар ўзаро кўнгина хавф-хатар ва машаққатларни бўлиб олган, подшоҳ ака-уларнинг ягона ҳукмронлиги остида бўлганлар ва кўпгина турли кароматгўйлардан, шу қатори делфалик Аполлондан (кароматлар) сўраган эдилар.

Мегилл. Табиийки, шундай бўлган.

Афиналик. Аммо, ҳозир биз айтиб ўтганимиздек, вилоятингизнинг кичкинагина қисмидан ташқари бошқа жойларда ушбу барча буюклик тезда йўқ бўлди, сақланиб қолган қисми эса қолган икки бўлак билан урушни тўхтатаётгани йўқ, хатто ҳозирги кунларда ҳам. Айтиш керак-ки, ўша пайтда пайдо бўлган ягона ва келишилган фикрлар тарзи урушда энгилмайдиган қудратни яратган бўлур эди.

Мегилл. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Афиналик. Бунинг ҳаммаси қандай, қайси йўсинда ҳалок бўлди? Бунчалик мукаммал тизимни қандай тақдир нобуд этганини муҳокама қилиш арзигулик эмасми?

Мегилл. Агар бунга етарли даражада аҳамият берилмаса, у ҳолда бошқа ниманидир кўриб чиқиляётганда, қонунлар ва давлат қурилиши гўзал-ажойиб амалларнинг буюклигини қандай сақлаб қолишлари ёки аксинча, уни бутунлай нобуд этишини тушуниш мушкул бўлур эди.

Афиналик. Демак, биз бахтимиз кулиб арзигулик бир мавзуга дуч келдик.

Мегилл. Бегумон (шундай).

А ф и н а л и к . Фаройиб нарсаларни яратишга арзийдиган нимадир гўзал -ажойиб нарсанинг пайдо бўлганини кўриб, худди бизлар ҳозир ёдимиздан чиқарганимиздек, кимдир бундан яхши фойдалана олиши ва қандай фойдаланиши ҳақида барча одамлар эсларидан чиқарадилар, тўғрими? Бундай ёндошишда ҳар қандай бошқа нарсалар ҳақида ҳаммага ўхшаб биз ҳам ҳозир бу борда нотўғри, табиатга мос бўлган тарзда фикр юритдик.

М е г и л л . Аниқроқ гапир, Сенинг бу сўзларинг нимага тааллуқли?

А ф и н а л и к . Дўстим, ҳозир мен ўз-ўзимга кулгуликман. Ҳозир айтаётганимиз кўшинга мен эътибор берганимда у менга эллиннинг ажойиб ва жуда яхши мулкига ўхшаган эди, – қайтариб айтаман агар ўша пайтда ундан билиб фойдаланилса.

М е г и л л . Аммо сен булар ҳақида яхши ва оқилона гапирган эдинг, биз ҳам сени мақтаган эдик.

А ф и н а л и к . Балки, ҳар ҳолда мен ўйлайманки, катта куч ва қудратга эга бўлган нимадир буюк нарсани кўрганда, агар бу буюк куч соҳиби ундан фойдаланишни билса, у ҳолда кўпгина ажойиб ишларни амалга ошириб у албатта фароғатга эришар эди, деган таассурот қолади.

М е г и л л . Нима бу нотўғрими? Сенинг фикринг қандай?

А ф и н а л и к . Бунга ўхшаш мақтовни тўғри айтаётган одам нимага эътибор беришига бир назар сол. Аммо, олдин ҳозир сўз юритаётган нарса ҳақида гаплашайлик: агар ўша замонлардаги мансабдорлар кўшинни кўнгилдагидек қилолганларида, у ҳолда улар ундан қандай фойдаланар эдилар? Агар улар, ўзлари эркин ҳолда бўлиб, ҳар кимнинг устидан ва умуман ҳамма одамлар, эллинлар ва варварлар устидан ҳукмрон бўлиш учун, уларнинг ўзлари учун ҳам, авлодлар учун ҳам орзу-истак мавзуси бўлган нарсани бажариш учун ҳеч иккиланмай кўшинни ўрнига қўёлганларида (кўшинга тартиб бера олганларида) улар кўшинни абадул-абад сақлаб қолган бўлар эдилар. Бу уларни мақтовларга сазовор этмасмиди?

М е г и л л . Сазовор этарди.

А ф и н а л и к . Худди шунга ўхшаш, жуда катта бойлик ва боёнларнинг алоҳида ишонарли имкониятларини ҳам-

да шунга ўхшаш бошқа нарсаларни ҳам кўрганда ҳар ким ҳам унга эътибор беради ва ўша гапни айтади, яъни, бунинг воситасида барча ёки ҳеч бўлмаганда кўпгина эса олишга лойиқ орзу-истакларни рўёбга чиқаришга эришиш мумкин бўларди, дер эди.

Мегилл. Бу табиий.

Афиналик. Айт-чи, барча одамларда бизнинг мулоҳазаларимизни ҳал этишга интилаётган, умумий истак борми?

Мегилл. Бу қандай истак?

Афиналик. Барча рўй бераётган нарсалар, агар ҳаммаси бўлмаса, ҳеч бўлмаганда барча инсонийлари бизнинг дилимиз (кўнглимиз) буйруғи билан амалга ошадиган бўлса.

Мегилл. Яхши бўларди!

Афиналик. Биз ҳаммамиз – болалар ҳам, чоллар ҳам ҳамма вақт шунини хоҳлаганимиз учун, биз албатта охири-оқибатда шулар ҳақида ибодатларимизда дуолар қиламиз, тўғри эмасми?

Мегилл. Албатта.

Афиналик. Ўзимизга қадрли одамлар учун ўз ибодатларимизда, улар ўзларига нимани тиласа, шунини тилаб дуолар қиламиз.

Мегилл. Ҳа.

Афиналик. Ўғил отага қадрли: у – бола, бу эса катта одам.

Мегилл. Албатта.

Афиналик. Аммо, бола ўзи учун тилайдиган нарсалардан кўпини қайтаришни (бермасликни) ота худолардан илтижо қилади, – токи ўғлининг тилаклари ҳеч қачон амалга ошмасин.

Мегилл. Сен ақлсиз ўспирин дуоларини айтмоқдасан.

Афиналик. Ота қариган чоғида ёки ҳали анча ёшлигида нима гўзал, ажойибу нима адолатли эканлиги ҳақида тасаввурга ҳам эга бўлмай жон дили билан ибодатда дуо қилса-ю ўзи, бахтсиз ҳалок бўлган Ипполитга нисбатан Тесей ҳис этган ҳолатда бўлса, сен қандай ўйлайсан, ўғил буни биланб туриб у билан бирга ибодатда дуо қилармиди?

Мегилл. Нималар ҳақида гапираётганингни тушундим. Менимча сен, – ҳамма нарса бизнинг иродамизга эргашсин (иродамиз бўйича бўлсин – тарж), деб хоҳлаш ва дуо илтижолар қилиш эмас, балки қўпроқ ирода бизнинг идрокимиз, онгимиз кетидан юрсин, деб хоҳлаш ва дуо-илтижолар, ибодатлар қилиш, яъни давлат ҳам ва ҳар биримиз ҳам ақл соҳиби бўлишимиз учун ибодат-дуолар (муножотлар) қилишимиз ва ёлборишимиз зарур.

638 А ф и н а л и к. Ҳа, менинг ёдимда ва сизларга шуни эслатишим керак-ки, қонун чиқарувчи (соҳиби қонун), давлат одами худди шуни назарда тутган ҳолда қонунлар тартиботини ўрнатиши зарур. Сўхбат бошида нималар ҳақида гапирганимизни эслайлик: сизларнинг талабингиз бўйича яхши соҳиби қонун барча ўз қонуларини уруш учун ўрнатиши керак. Менимча бундан, фақат биргина эзгулик (хайрли иш) учун қонунлар ўргатилиши керак, деган маъно чиқади, аслида эса улар тўртта. Барча эзгуликларнинг мажмуаси, айниқса эса биринчиси, раҳбарий эзгулик, аниқроғи ақллилик, ақл ва (тўғри) фикр-мулоҳаза билан бирга улардан кейин келадиган муҳаббат ва истак-хоҳиш назарда тутилиши зарур. Шундай қилиб бизнинг мулоҳазаларимиз яна ўшанга қайтиб келди ва мен яна ўшанда айтганларимни қайтараман – ҳазил биланми, чинми бу ўзингизга ҳавола: ақли бўлмаган (одамга) дуолардан фойдаланиш хавфли, чунки, унинг хоҳиш-истакларига қарама-қарши нарса содир этилиши мумкин. Аммо менинг сўзларимни мумкин бўлса жиддий қабул қилингиз. Мен ўйлайманки, сиз менинг сал олдинроқ баён этилган мулоҳазаларимни кузатиб энди, подшоҳлар ва уларнинг барча ниятларининг барбод бўлишининг сабаби, ҳокимларнинг ва бўйсунуши зарур бўлганларнинг қўрқоқликлари ва ҳарбий билимлари йўқлиги эмас, балки, бошқа бир хилдаги ҳар хил иллатлар, айниқса эса буюк инсоний ишлардан беҳабарликлари, уларни билмасликларидир, деган фикрга келасиз. Ўша пайтда худди шундай бўлгани, ҳозир ҳам қайсидир ерда шундай бўлаётгани ва кейин ҳам ўзгача эмас, шундай бўлишини агар хоҳдасангиз тартиб билан кўрсатиб ўтишга ва кучим етганча, дўстларим сифатида сизларга тушунтиришга ҳаракат қиламан.

d К л и н и й. Ажнабий (биродар), сени сўзлар ила мақташ ўта ноўрин бўлур эди; яхшиси буни бизнинг ишларимиз



кўрсатсин. Биз сенинг мулоҳазаларингни диққат билан эшитамиз: негаки озод туғилган инсон фақат шу тарзда ўзининг маъқуллаши ёки танбеҳини намоеън этади.

Мегилл. Офарин, Клиний. Биз сен айтгандай йўл тутамиз.

Клиний. Худо хоҳласа шундай бўлади. Сен фақат давом этсанг бўлгани.

Афиналик. Шундай қилиб, мулоҳазаларимизнинг сўнгги йўналишига кўра, биз ўша пайтда у ҳокимиятни буюк бир беҳабарлик (билмаслик), барбод этди, ўз табиятига кўра у ҳозир ҳам худди шундай қиломоқда, деб тасдиқлаймиз. Ишнинг бундай аҳволида соҳиби қонун (қонун чиқарувчи) имкони борича, давлатда онглилик (идрок)ни жорий этиб, онгсизликни иложи борича тезроқ олиб ташлаш (йўқотиш)га ҳаракат қилиши керак.

Клиний. Шундайлиги аниқ.

Афиналик. Қандай беҳабарлик адолат бўйича энг улкан беҳабарлик деб айтилиши мумкин? Ўйлаб кўринг, менинг айтганларимга қўшиласизми? Менингча ушбу... 689

Клиний. Қайси?

Афиналик. Кимдир биров қачонки зебо ва раҳмдил бўлиб туюлган нарсани яхши кўрмай ундан нафратланса, қабих ва адолатсиз туюлганни эса яхши кўради ва олқишлайди. Дард ва ҳузурнинг онгли фикр билан келишмаслигини мен сўнгги ва улкан беҳабарлик деб ҳисоблайман, чунки у дил (нафс)нинг каттароқ қисмига тегишлидир. Дилнинг ғамандуҳ ва ҳузурланишни ҳис этадиган қисми, худди давлатдаги халқ кўпчилигига ўхшайди. Қачонки дил (нафс) табиятан бошқаришга тайин этилган билимлар, (тўғри) фикрлар ёки онга қаршилиқ кўрсатса, буни мен ақлсизлик деб биламан, худди шунга ўхшаб давлатда ҳукмдорларга ва қонунларга кўпчилик бўйсунмаса, бу ҳам ақлсизликдир. Агар дил (нафс) да бор бўлган назокатли фикрлар фақат ўзининг тўғридан-тўғри зиддини вужудга келтирса, у ҳолда худди ўшанинг ўзи ҳар бир айрим одамда ҳам рўй беради. Буларнинг ҳаммасини мен, давлат учун ҳам, ҳар бир айрим фуқаро учун ҳам, фақат эҳтимол ҳунармандларни кўшмаган ҳолда, энг иматли беҳабарлик, деб ҳисоблаган бўлур эдим. Ажнабий (биродарлар) менинг сўзларимнинг маъносини фаҳмлаяпсизми? c

К л и н и й . Дўстим, биз тушунмоқдамиз ва сенинг сўзларингга қўшиламмиз.

А ф и н а л и к . Бу ҳолат бизда қуйидагича қарор қилиниб, ифодалансин: нодон, жоҳил фуқароларга ҳоқимиятга тааллуқли ҳеч қандай вазифа бериб бўлмайди; уларни жоҳиллар сифатида қоралаш, уларга дашном бериш зарур, гарчи улар мулоҳаза юритишга моҳир ва ҳар хил руҳий назокат ва зарифликларга устомон бўлсалар ҳам. (Бунга) қарама-қарши фитратли одамларни донишманд одамлар дейилиши зарур, гарчи айтишларича, кўп нарсани билмасларда; онгли одамлар сифатида уларга бошқарув (ишларини) топшириш керак. Ўзингиз уйлаб кўринг дўстлар, уйғунликсиз онглиликнинг қандай бўлсада бирор тури пайдо бўлиши мумкинми? Бундай бўлиши мумкин эмас. Энг катта донишмандлик деб энг зебо ва улғувор уйғунлик (гармония)ни айтса адолатдан бўлур эди. Кимки онг, идрокка мос равишда яшаса, ўша унга (донишмандликка) тааллуқли бўлади; кимки ундан маҳрум бўлган бўлса, у ўз уйини вайрон этувчидир ва ҳеч қачон давлат халоскори бўлолмайди, аммо нодон сифатида ҳамма нарсанинг тескарисини қилади. Шундай қилиб, ҳозиргина айтилганларга кўра бу ҳолатни аниқланди деб ҳисоблай қоламиз.

К л и н и й . Маъқул.

А ф и н а л и к . Давлатда ҳоқимлар ва бўйсунувчилар (тобелар) бўлиши шарт.

К л и н и й . Бошқача бўлиши мумкинми?

А ф и н а л и к . Жуда яхши. Катта давлатлар ва кичкина оилаларда қандай асосларда бировлар ҳукмдорлик қилишлари, бошқалари эса бўйсунушлари керак? Шундай асослардан бири – ота ва онанинг ҳукмдорлиги ва умуман олганда, ҳамма ерда тўғри тушуниладиган авлодлар устидан ота-оналарнинг ҳукмдорлигидир.

К л и н и й . Албатта.

А ф и н а л и к . Бундан ташқари, олижаноблар олижаноб бўлмаганлар устидан ҳукмдор бўлишлари зарур; ва учинчидан, демак, катталар ҳукм ўтказишлари (бошқаришлари) кичиклар бўйсунушлари керак.

К л и н и й . Ҳа, шундай бўлиши керак.

**Афиналик.** Тўртинчидан, қуллар бўйсуниб, хўжайинлар – бошқариши, ҳукмдорлик қилишлари зарур.

**Клиний.** Бошқача бўлиши мумкимми?

**Афиналик.** Бешинчидан, менингча, кучли ҳукмдорлик қилиб, ожиз бўйсунити керак.

**Клиний.** Сиз ҳокимиятнинг зарур турини кўрсатиб ўтинг.

**Афиналик.** Бунинг устига, бу қачонлардир фивалик Пиндар айтганидек, барча тирик мавжудотлар учун энг кенг тарқалган ва табиатга мосдир. Аммо, энг асосий талаб, ҳар қалай олтинчиси, яъни, етарли билими йўқ одам онгли, ақлли одамнинг раҳбарлигига бўйсунити ва унинг ҳукмронлиги остида бўлиши зарурлигидир. Оҳ, донишманд Пиндар, менинг фикримча бу табиатга зид бўлмайди; мен айтардимки, табиатга қонуннинг зўравонларча ҳукмдорлиги эмас, балки унга (қонунга) ихтиёрий бўйсунити ёқади.

**Клиний.** Мутлақо тўғри.

**Афиналик.** Ҳокимиятнинг еттинчи турини бахтли ва худоларга хуш келадиган деса бўлади; биз уни қуръага боғлиқ равишда ўрнатамиз: қуръада ютган одам ҳукмронлик қилади, ютқизган эса – чекинади ва бўйсунити. Биз буни олий даражадаги адолат деб биламиз.

**Клиний.** Мутлақо тўғри.

**Афиналик.** «Эътибор бер, соҳиби қонун, – дер эдик биз осонликча қонунларни ўрнатмоқчи бўлган одамга ҳазил билан, – ўз табиатига кўра зиддиятли бўлган қанча ҳокимият асослари бор. Ҳозир биз сен ўйлаб кўришинг зарур бўлган жанжалларнинг бир манбаини кашф этдик. Аввало сен билан, ҳозир айтилганларга қарши, Аргос ва Мессена подшоҳлари нимада ва қандай хато ишлар қилганларини ва шунинг учун ўз-ўзларини ҳам, эллиларнинг ўша замонларда буюк бўлган қудратларини ҳам ҳалокатта учратганларини муҳокама қилгин. Улар, Гесиоднинг аксар ҳолларда ярим бутундан катта (кўп) деган олий даражада тўғри ҳикматини билар эдилар-ку: масалан, бутунни босиб олиш хавфи бўлганда, ярми эса етарли даражада бўлганидан кейин етарлиси меъёрдан ошиб кетгандан катта (кўп). Чунки у, унисидан яхши, деб ўйлабди».

**Клиний.** Албатта, тўғри.

Афиналик. Хўш, бизнингча, ҳар бир айрим ҳолда ҳалокат сабаби аввалам бор подшоҳлардами ёки халқдами, қаерда унинг иддизи?

Клиний. Ҳар қалай кўпроқ учрайдиганидадир: ҳашамат бойлик туфайли керилиб яшайдиган подшоҳлар касали бўлса ажаб эмас.

Афиналик. Шундай қилиб, шуниси аниқ-ки, ўшанда бу (касалик) аввали подшоҳларга юқди. Улар, ўрнатилган қонунлардан юқорироқ туришни хоҳлар эдилар ва ўзлари қасамёд қилганлари ҳамда сўзда маъқуланган нарсалар борасида бир-бирлари билан келишолмадилар. Биз шунини тасдиқлаймиз-ки, келишмовчилик, – гарчи донишмандлик туюлсада, энг улкан жоҳиллик, нодонликдир. Бепарволик ва афсусланарли маърифатсизлик туфайли у (келишмовчилик) ҳамма нарсани барбод қилди.

Клиний. Шундай бўлиши мумкин.

Афиналик. Жуда яхши. Ўша замон соҳиби қонуни (қонун чиқарувчиси) бу касофатнинг пайдо бўлишидан қандай қилиб қутқариши мумкин бўларди? Худоларга онг ичиб айтаманки, энди буни билиш ва айтиш қийин иш эмас; аммо, кимдир ўша пайтда одиндан кўра билганида, у биздан донишмандроқ (донороқ) бўлар эди.

Мегилл. Нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Агар сизларда Мегилл, қандай воқеа содир бўлганига эътибор берилса, энди буни тушунса, ва ўшанда нима бўлганлигини ҳам айтса бўлади.

Мегилл. Равшанроқ гапир.

Афиналик. Равшанроқ айтиладиган бўлса, бундай деса бўлади...

Мегилл. Қандай?

Афиналик. Агар меъёрни эсдан чиқариб, жуда кичкина нарсага жуда катта ниманидир: кемаларга – елканлар, баданларга – овқат, дил (нафс, кўнгил)ларга – ҳокимият берилса, у ҳолда ҳамма нарса оёғи осмондан бўлади; беадаблик авж олиб, бировлар касалликларга учрайдилар, бошқалари адолатсизликка ўтадилар, бу эса такаббурликнинг самарасидир. Биз нима демоқчимиз? Демоқчимизки: умри боқий бўлмаган дил (нафс, руҳ), (яъни умри боқий бўлмаган одам. – тарж) дўстларим, агар у ёш ва масъули-

ятсиз бўлса, ўз табиатига кўра инсонлар орасидаги буюк ҳокимиятни кўтаролмайди; унинг онги онгсизликнинг оғир дардига тўлиб тошади ва энг яқин дўстларини ёмон кўриб қола бошлайди, бу эса уни тез орада хонавайрон қилади ва бутун қудратини барбод этади. Фақат буюк соҳиби қонунларгина, тенгўлчамликни идрок этиб бундан сақланишлари мумкин. Энди, ўша пайтда нима бўлганлигини айтса бўлади. Бундай бўлганга ўхшайди...

К л и н и й . Қандай деб ўйлайсан?

А ф и н а л и к . Келажакни каромат қилувчи қайсидир худо сизларнинг тўғрингизда ғамхўрлик қилган. Биттасининг ўрнига иккита подшоҳлик сулоласини ўрнатиб подшоҳлик ҳокимиятини анча мўътадиллаштирди. Кейин, қандайдир инсоний фитрат қандайдир илоҳий куч билан бирлашиб ҳали ҳам сизларнинг ҳокимиятингиз ларзада эканлигини тушуниб, қариликнинг мулоҳазали қудратини насл-насабнинг мағрурона кучи билан бирлаштирди ва энг муҳим ишларда йигирма саккиз оқсоқол ҳокимияти ва подшоҳлик ҳокимиятининг баробар қимматли бўлишини таъминлади. Давлатингизнинг учинчи халоскори ҳамон эҳтирослар жўшаётганини кўриб, сайланадиган ҳокимиятта яқин бўлган эфорлар ҳокимиятини унга (эҳтиросга) бир жиллов қилиб қўйди. Шунинг учун зарурий қисмлар қоришмасидан пайдо бўлиб, подшоҳлик ҳокимияти ўзи ҳам сақланиб қолиб, бошқаларга ҳам халоскор бўлиб қолди. Шу билан бирга, Темен, Кресфонт ва ким бўлишларидан қатъий назар, ўша замон соҳиби қонунлари даврида, ҳатто Аристодем мулки ҳам сақланиб қолмас эди, чунки улар қонунчиликда етарли даражада тажрибага эга эмас эдилар: бўлмаса осонгина мустабидлик пайдо бўлиши мумкин бўлган шундай ҳокимиятни қўлига олган навқирон дил (руҳият, нафс)ни қасамёд этишлар воситасида ром қилиш мумкин, деб ҳисобламас эдилар. Аммо худо, олдилари ҳам, ҳозирда ҳам доимо турадиган ҳокимият қандай бўлиши кераклигини кўрсатади. Мен олдинроқ айтганимдек, бизнинг ҳозир буни билишимизда ҳеч донолик йўқ ўтмиш мисолида ҳукм чиқариш, (фикр билдириш) қийин эмас. Аммо, агар ўшанда кимдир буни олдиндан кўра олганида ҳокимиятни мўътадилроқ ва учлик ўрнига якка (ҳокимият) эга олганида у, ўша пайтда ўйлаб топилган барча зебо нарсалар-

ни қутқариб қолган бўларди, шунда ҳеч қачон Эладага қарши на форс ва на бошқа бирор қўшин ҳужум қилиб келмасди, худди (ҳурматга) нолайиқ одамларга қарагандай таҳқирли муносабатда бўлмасдилар.

К л и н и й . Тўғри айтасан.

А ф и н а л и к . Элинлар улардан шармандали равишда ҳимояланадилар, Клиний. Қуруқликдаги ва денгиздаги жангларда ажойиб ғалабалар қозонилмагани учун эмас, менингча ушбу сабаб билан шармандали бўлган: биринчидан, ўша пайтда мавжуд бўлган давлатлардан фақат биттасигина Элада учун жанг қилган, қолган иккитаси эса шунчалик тубан кетадилар-ки улардан бири, кучи етганича Лакедемон билан уруш олиб бориб Лакедемоннинг ўзини ҳимоя қилишига қаршилик кўрсатди, ўшандаги бўлиб олишда пешқадамлик қилган бошқаси эса, яъни Аргос, варварларга қарши юришга бўлган чақириққа бўйсунмади ва бормади. Ўша пайтдаги уруш ҳақида, Элада фойдасига гувоҳлик бермайдиган кўп мисоллар келтириш мумкин. Элада ўзини ҳимоя қилди, деб тасдиқлаш ҳам хато бўлур эди. Агар афиналиклар ва лакедемонияликлар умумий ниятга риоя этиб, хуруж қилиб келаётган қулликни қайтармаганларида барча элин қабилалари бир-бирлари билан ҳамда варварлар қабилалари билан ва элин қабилалари варвар қабилалари билан аралашиб кетган бўлар эдилар, ҳозир форслар ҳокимияти остидаги элинлар ёмон яшаб, тарқоқ бўлганларидек: уларни гоҳ ажратадилар, гоҳ бирлаштирадилар.

Ўша пайтдаги давлат одамлари деб аталадиганлар ва соҳиби қонунларни шу билан бирга ҳозиргиларни ҳам мана шунинг учун таъна қилишимиз мумкин, Клиний ва Мегилл. Уларнинг муваффақиятсизликларининг сабабларини очиш борасида биз бунинг ўрнига нима қилиш маъқул бўлишини топа борамиз. Масалан, биз ҳозиргина айтганимиз, давлат озод, онгли ва ўз-ўзига дўстона бўлиши кераклигини эътиборга олиб, қудратли ва аралаш бўлмаган ҳокимиятларни қонунлар билан барпо этмаслик керак; соҳиби қонун (қонун чиқарувчи) худди шуни назарда тутиб қонунлар бериши (жорий этиши) керак.

Кўпинча, қандайдир бир низомни (ҳолатни) олға суриб, соҳиби қонун ўз қонунчилигида худди шуни назарда тути-

ши керак, деб тасдиқлаймиз; ушбу нарсани ҳисобга олиш зарур: мулоҳазакорлик (хирадмандлик) ёки онглилик, ёки дўстликни назарда тутиш керак, деб тасдиқлаётганимизда, буларнинг бариси ҳар хил нуқтани назарлар эмас, балки ҳаммаси бир нарсанинг ўзидир.

**К л и н и й .** Мулоҳазаларимизга қайтганимизда шундай қилишга ҳаракат қиламиз. Сўзларингга қараганда соҳиб қонуннинг мақсади бўлиши керак бўлган дўстлик, онглилик ва озодлик (эрк) ҳақида сўзлаб бер.

**А ф и н а л и к .** Қулоқ сол! Давлат қурилишининг гўё онадек икки тури бор, ҳуқуқан айтиш мумкинки, улардан қолганлари туғилганлар. Улардан биринчиси деб мутлақ ҳукмдорликни ва демократияни иккинчиси деб кўрсатса тўғри бўлади. Мутлақ ҳукмдорлик (монархия) форсларда олий ривожга етиб борди, демократия бизда. Давлат қурилишининг барча қолган турлари, айтиб ўтганимдек, шу иккисининг рангин, омухта бирлашишидан иборатдир. Озодлик ва дўстлик онглилик билан қўшилган ҳолда (биргаликда) мавжуд бўлмоғи (яшаши) учун албатта ҳам у, ҳамда бу турга тааллуқли бўлиши зарур. Уларга тааллуқли бўлмаган давлат яхши тартибот (қурилиш)га эга бўлмайди, деб тасдиқ этувчи бизнинг мулоҳазаларимиз шунини талаб қилади.

**К л и н и й .** Албатта.

**А ф и н а л и к .** Форслар мутлақ ҳокимиятли асосни, афиналиклар – озодликни зарурийдан ортиқ даражада севиб қоладилар; худди шунинг учун на уларда, на буларда мўътадиллик йўқ. Лакедемон ва крит давлат қурилишларида мўътадиллик кўпроқ; афиналиклар ва форсларда ҳам қадим замонларда шундай бўлган эди, ҳозир у даражада эмас. Бунинг сабабини муҳокама қилдик. Шундай эмасми?

**К л и н и й .** Агар ўз масаламизни поёнига етказсак, етарли даражада.

**А ф и н а л и к .** Дикқат қилинг! Форслар Кир даврида кулик ва озодлик (эрк), орасидаги ўрта ҳолда турганлар ва аввал ўзлари эркин-озод, сўнгра эса – кўпгина бошқалар устидан хожа бўлиб оладилар. Аммо ҳукмрон бўла туриб улар қўл остидагиларга (тобеларга) эрк улушларини ажратардилар ва уларга ўз тенгларидай муомалада бўлардилар, шун-

дан, жангчилар қўмондонлар билан қалин дўст эдилар ва хавф-хатарга қарши камоли хоҳиш билан борар эдилар. Агар кимдир оқил бўлса ва маслаҳат бера олса, подшоҳ ҳасад қилмасди, аммо фикрини очиқ айтишига имкон берарди ва маслаҳатгўй бўлиши мумкин бўлганларни қадрларди, уларга ўзларининг оқил (онгли) эканликларини кўпчилик халқ олдида намоён этишга имконият берарди, шунинг учун ўша пайтларда форслар ҳамма нарсага муваффақ бўлганлар – озодалик (эрк), дўстлик ва фикр алмашишлар орқали.

**К л и н и й .** Ҳамма нарса сен айтганингдек бўлганга ўхшайди.

**А ф и н а л и к .** Нега буларнинг ҳаммаси Камбис даврида ҳалок бўлди-ю Доро даврида яна деярли қайта барпо бўлди. Ўз мулоҳазаларимизда олдиндан кўришга ўхшаш ҳолатларни ишлатиб кўришимизни хоҳлайсизми?

**К л и н и й .** Ҳа, бу бизнинг мулоҳазамаизни биз ўзимиз кўйган мақсадга олиб боради.

**А ф и н а л и к .** Фаҳмлашимча, Кир умуман яхши саркарда бўлган ва ўз давлатини севган, аммо тўғри тарбияни мутлақо тушунмаган ва уй эгаси (хожаси) сифатида идрок намоён этмаган.

**К л и н и й .** Биз буни тасдиқдай оламизми?

**А ф и н а л и к .** У ёшлик йўлларида бошлаб ва бутун умри давомида ҳарбий юришларда бўлган, болаларининг тарбияси эса аёлларга топширилган. Улар эса, болаларни туғилганларидан бошлаб бахтиёр ва фароғатли эканлари ҳамда бошқа ҳеч нарсага эҳтиёжлари йўқлик туйғуси ила тарбиялаганлар. Бу аёллар ҳаммани ҳеч нарсада болаларга қарши бўлмасликка, эътироз билдирмасликка ва ўзларини худди жуда бахтлидай кўрсатишга ҳамда уларнинг барча сўзлари ва ишларини мақташга мажбур қилар эдилар. Уларни шундай тарбияладилар.

**К л и н и й .** Ажойиб тарбияни тасвирлаб бердинг!

**А ф и н а л и к .** Бу аёллар тарбиясидир, подшоҳ саройидаги, яқиндагина давлатманд бўлган аёллар тарбияси – уруш ва кўпгина хавфли ишлар билан банд бўлганларидан эркаклик етишмаган, шунинг учун худди шу аёллар болаларни тарбиялаганлар.

**К л и н и й .** Бу тушунарли.



Афиналик. Ота улар учун беҳад кўп йилқилар ва майда ҳайвонлар подасини, гала-гала қуллар ва бошқа мулклар олиб берган. Аммо у, буларнинг ҳаммасини қолдирмоқчи бўлган (болалари) она юрт таомилидаги тарбияни олмаётганларини билмас эди: форслар – чўпонлар-ку, бешафқат мамлакат фарзандлари; шунинг учун уларнинг тарбиялари ҳам шафқатсиз, кучли ва бақувват, очиқ ҳавода яшашга қобилиятли, уйқусиз юра оладиган ва зарурат бўлганида ҳарбий хизматни ўтай оладиган чўпонларни етиштирадиган тарбиядир. Кир ғафлатда қолиб, ўғилларига аёллар ва ҳарам оғаси томонидан гўёки саодатманддай туюлган ҳалокатли тарбия, мидия йўсинидаги тарбия берилганини билмай қолди, натижада улар, жазосиз берилган тарбия натижасида қандай бўлиши керак бўлса, худди шундай бўлиб қолдилар. Кирнинг ўлиmidан кейин ҳокимият зеб-зийнат ва очқўзликдан бузилган ахлоқсиз ўғилларига қолди. Ўзига тенгни кўришни хоҳламай улардан бири бошқасини ўлдирди. Кейин ўзи ҳам ичкиликбозлик (майхўрлик) ва тарбиясизлигидан жинниликлар қилиб, мидияликлар ҳамда ўша пайтлардаги машҳур, Камбисни аҳмоқ деб назар-писанд қилмайдиган ҳарам оғаси дастидан ҳокимиятдан айрилди.

К л и н и й . Ҳа, булар ҳақида шундай ривоят қилишади, ҳақиқатан шундай бўлганга ўхшайди.

А ф и н а л и к . Айтишларича кейин Доро ва Еттилар туфайли ҳокимият яна форслар қўлига ўтган.

К л и н и й . Кейин нима бўлди?

Афиналик. Тартиб билан кўриб чиқайлик. Доро подшоҳ ўғли бўлмаган ва юмшоқ, эрка тарбия олмаган. Еттилардан бири сифатида ҳокимиятни олиб унинг тепасига чиққач, давлатни у етти қисмга бўлди, улардан нимадир ўтган замонларни эслатувчи тушдай бизнинг кунларимизгача қолган; у қонун билан Кир форсларга ваъда қилган Кирона тақдирлашни белгилаб қўйди ва форс халқини пуллар ва совғалар билан ўзига оғдириб, барча форслар билан дўстона муносабатда бўлар эди. Шунинг учун қўшинлар унинг ерига Кир қолдирганидан кам бўлмаган ерларни жон-диллари билан қўшдилар. Дородан сўнг Ксеркс шоҳона, назокатли тарзда тарбияланди. «Оҳ, Доро, Доро – десак ҳаққимиз бор, –

- сен қандай қилиб Кир фалокатини тушуниб етмадинг. Ва Ксерксни худди Кир Камбисни қайси ахлоқда тарбиялаган бўлса шундай тарбияладинг!» Камбис қайси шароитда тарбияланган бўлса, Ксеркс ҳам шундай шароитда тарбиялангани учун унинг ҳам бошига худди Камбис бошига тушган ҳалокат тушди. Тахминан шу пайтдан бошлаб форсларда аслида, – агар фақат исмлари бўйича бўлмаса – Буюк подшоҳ бўлмаган. Менинчга бу ерда сабаб тақдирда эмас балки жуда бадавлат одамлар ва тиран (мустабид)ларнинг ахлоқсиз яшаш тарзларидадир. Бундай тарбия таъсирида эзгу ишларда ўзини намоён қилиб бўлмайди – на болаликда, на балоғат ёшида, на қариликда. Биз тасдиқлаб айтмамиз-ки соҳиби қонун шунга эътибор бериши зарур, ҳозирги суҳбатимизда биз ҳам (шунга эътибор беришимиз керак). Лакедемонликлар, сизларнинг давлатингизга адолат юзасидан тан бериш керак: сиз на бирор шахсга, на подшоҳга, на бадавлат одамга, на камбағалга алоҳида эҳтиром кўрсатмайсиз ва улар учун, қайсидир худо номидан аввалдан илоҳий соҳиби қонун сизларга маълум қилинганларидан ташқари, тарбиянинг алоҳида шароитларини яратмайсизлар. Чунки давлатда, кимдир бойлик, тезлик (суръат), чирой ёки куч билан ажралиб тургани учунгина, агар буларнинг ҳаммасида қандайдир эзгулик бўлмаса, ва ҳатто эзгулик ҳам бўлиб, шу қатори мулоҳазалилик бўлмаса, ҳаддан зиёд эҳтиромга лойиқ бўлмаслиги лозим.
- б** Мегилл. Ажнабий (биродар), сен нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Мардик, эзгуликнинг бир қисми эмасми?

Мегилл. Бўлмасачи.

Афиналик. Сўзларимга қулоқ солгинда ўзинг ўйлаб кўр: сен ўз уйингда ёки қўшни сифатида жуда мард, аммо мулоҳаза қилолмайдиган ва бебош одам бўлишни истайсанми?

Мегилл. Худо сақласин!

Афиналик. Қандайдир бир санъат (ҳунар)да доно, аммо адолатсиз устаничи?

Меги л л . Асло.

c

Афиналик . Адолат мулоҳазалилик (хирадмандлик)дан айрим учрамайди-ку?

Меги л л . Албатта, учрамайди.

Афиналик . Биз ҳозир тасвирлаганимиз, ҳузур ва дардлари тўғри фикрларга мос ва улардан келиб чиқадиган донишманд худди шунга ўхшаб хирадмандликдан холи эмас-ку?

Меги л л . Шундай.

Афиналик . Давлат ҳурмат ва эҳтиромлари тўғрисида яна ушбуларини кўриб чиқайлик – улар ҳар гал тўғри бериладими ёки йўқми?

Меги л л . Нима демоқчисан?

d

Афиналик . Агар хирадмандлик дилда ёлғиз, бошқа эзгуликларсиз бўлса, адолат юзасидан у қандай бўлади – қадрлими ёки аксинчами?

Меги л л . Нима дейишни ҳам билмайман.

Афиналик . Бу жуда боп жавоб бўлди, чунки сен нима десанг ҳам менингча, тўғри бўлмасди.

Меги л л . Демак, яхши бўлибди.

Афиналик . Яхши. Кўшилганида қадриятни белгилайдиган нарса, сўзга эмас, тўғрироғи сукутга лойиқдир.

Меги л л . Менингча сен худди хирадмандлик (мулоҳазалилик) ҳақида гапирмоқдасан.

Афиналик . Шундай. Қолганларидан бу кўшиладиган нарсаларнинг қайси бири кўшилганида энг кўп фойда бўлса, ўшани энг кўп қадрлаш тўғри бўлар эди ва нимаики камроқ фойда берса, у иккинчи ўринда ва шу тартибда ҳаммаси ўзига лойиқ ўринни эгаллайди.

e

Меги л л . Дарҳақиқат шундай.

Афиналик . Нима дейсан, қадриятларнинг бундай тақсимланиши соҳиби қонун вазифаларидан бири эмасми?

697

Меги л л . Вазифаси.

Афиналик . Унинг худди шундай тақсимот билан ҳар бир ишда, ҳаттоки майда-чуйда ишларда ҳам шуғулланишига розимисан? Ёки, биз ҳам, қонуналар учун жон куйдирувчи бўлганимиз туфайли ўз тарафимиздан учламчи хилларга ажратишга уриниб ва бу билан энг муҳимини, сўнгра

иккинчи ўринда турувчи ва ниҳоят учинчи ўриндагисини айрим ажратиб кўрмаймизми?

Мегилл. Албатта.

Афиналик. Демак, шундай қилиб биз тасдиқлаймизки, ўзини сақлаб қолишни ва имконият борича бахтли бўлишни хоҳловчи давлат, зарурат бўйича қадриятларни тўғри фарқлай билиши керак. Аммо адолатдан энг қадрлиси – агар дилда хирадмандлик бўлса, аввало дилга тааллуқли эзгулик, ҳузурлар, кейин баданнинг зебо сифатлари ва учинчиси, мулк ва бойликка тааллуқли ҳузурлардир. Агар бирон-бир соҳиби қонун ёки қандайдир бир давлат, бойликни энг юқори баҳолаб ёки қадрият маъносида тубандагини энг юқорисидан олдинга қўйиб, бу чегаралардан чиқиб кетса унинг бу қилган иши на давлат, на виждон иши бўлмайди.

Мегилл. Албатта. Биз фикрингга қўшилаемиз.

Афиналик. Бунда кўпроқ тўхташга бизни форс давлат қурилишини кўриб чиқиш мажбур этди. Биз кўриб турибмизки, у йилдан-йилга ёмонлашиб бормоқда. Бунинг сабаби, форслар халқни ҳаддан ташқари эркинликдан маҳрум этдилар ва керагидан ортиқ даражада зулмкорлик ибтидосини авж олишига йўл қўйдилар, шундай қилиб уларнинг давлатларида бирлик ва дўстлик ҳалок бўлди.

Уларнинг барбод бўлишлари натижасида ҳокимлар кенгашида фуқаролар ва халқнинг фаровонлиги эмас, фақат ўзларининг ҳокимиятларинигина назарда тутди. Агар улар ўзлари учун озгина фойда топсалар, улар шаҳарларни вайрон этадилар, шафқатсиз нафрат уруғини ҳамма ёққа сепиб ҳатто дўст қабилаларга ўт қўядилар ва уларни хонавайрон қиладилар; шунинг учун уларни ҳамма ёмон кўради. Халқлар улар учун жанг қилишлари керак бўлганида улар билан бирга хавф-хатарга қолишни ва улар учун жанг қилишни истовчиларни тополмайдилар, натижада уларнинг сон-саноксиз чериклари уруш учун яроқсиз бўлиб қоладилар. Шундан кейин, худди уларда одам етишмагандай ўзгаларни ёллайдилар ва ажнабийлар ёрдамида омон қолишни ўйлайдилар. Бунинг устига улар ўз хатти-ҳаракатлари билан, давлатдаги барча қадрли ва зебо нарсалар – олтин ва қумушга қараганда

доимо арзимас нарса, деб кўрсатиб, ўзларининг бежабарликлари (билмасликлари)ни беихтиёр ошкор этиб қўядилар.

Мегилл . Мутлақо тўғри.

Афиналик . Бу билан, энди форсларда бешафқат қулдорлик ва истибдод туфайли ҳамма нарса нотўғри тартибда барпо этилган, деб ўз далилларимизга хулоса қилсак бўлади.

Мегилл . Шубҳасиз.

Афиналик. Энди, тўла эркинлик ва ҳеч қандай ҳокимиятга бутунлай бўйсунмаслик, бошқа одамларга мўътадил бўйсунушга қараганда анчагина ёмон эканлигини кўрсатиш учун аттик давлат қурилишини худди шундай муҳокама этишимиз керак бўлади. Форснинг эллинларга ва оврупода яшовчи деярли барча қабиаларга босқини пайтида бизда, давлат мансаблари тўрт синфнинг мулкый чеклаш шарт-шароитлари (ценз)га асосланган қадимги давлат қурилиши ҳали мавжуд эди. Бизда қандайдир виждонлилик ҳукмронлик қиларди ва у туфайли биз ўша замон қонунларига бўйсунган ҳолда бемалол яшар эдик. Бунинг устига форс кўшинлари ва денгиз кемаларининг кўплиги бизда нажотсиз кўрқув ҳиссиётини уйғотди; биз, ҳокимият ва қонунларга янада кўпроқ бўйсунадиган бўлдик, натижада орамизда ўзаро дўстлик қарор топди. Чунки Саламин жангидан роса ўн йил олдин Датис кўмондонлигидаги форс кўшини келди. Доро, Датисни эллинлар ва эретрийларни асоратга солиш учун уларнинг устига юборди ва агар у бу буйруқни бажармаса, қатл этишини айтди. Датис кўп сонли кўшин ёрдамида қисқа вақт ичида Эретрияни тўла босиб олди, бизнинг давлатга эса, гўёки ундан битта ҳам эретриялик қочиб қутила олмагани, чунки унинг навкарлари қўл ушлашиб бутун Эретрияни ўраб олгани ҳақида даҳшатли миш-миш тарқатди. Бу хабар, – у тўғрими, йўқми, – қаердан келган бўлмасин, бошқа эллинларни ва шу қатори афиналикларни ҳам даҳшатга солди. Улар ҳар тарафга чопарлар юбордилар, аммо лакедемонлардан бошқа ҳеч ким ёрдам беришни хоҳламадилар. Уларга (лакедемонлар назарда тутилмоқда шекилли – тарж.) ўша пайтдаги Мессена билан уруш ёки

698

b

c

d

бошқа бирор нарса халақит бердими, – буни биз билмай-  
е миз, – аммо улар Марафон жангидан бир кун кейин етиб  
келдилар. Шундан кейин катта тайёргарликлар ва под-  
шоҳ томонидан қилинаётган дўқ-пўписалар ҳақида хабар  
келди; лекин кўп вақт ўтмай Доро ўлгани маълум бўлди,  
ҳокимият эса ҳужумни тўхтатиш хаёлига ҳам келмаган  
унинг ёш, қизиққон ўғлининг қўлига ўтди. Афиналиклар-  
нинг фикрича, Марафон жанги сабабли буларнинг бари  
699 худди уларга қарата тайёрланаётгандай эди. Афонга ла-  
ҳим қазилаётгани ва Геллеспонтга кўприк қурилаётга-  
нидан хабар топиб ва кемаларнинг кўпчилигини эшитиб  
улар на қуруқлик ва на денгизда омонлик йўқ, қуруқлик-  
да ҳам, денгизда ҳам ҳеч ким ёрдам беролмайди, деб  
ўйладилар; биринчи босқин даври ва Эретий воқеалари-  
да уларга ҳеч ким ёрдам бермагани ва уларга иттифоқ-  
дош бўлишга жасорат этмаганлари уларнинг ёдларида  
эди. Қуруқликда ҳам худди шундай бўлишини кутишар  
b эди; шу билан бирга денгизда ҳам омон қолиш қийин эди,  
у ерда мингдан ортиқ кема турарди. Фақат бир илож қол-  
ганди, ожиз ва деярли умидсиз: ўтган воқеаларга назар  
ташлаб, ўшанда ҳам жуда мушкул бўлиб туюлган шаро-  
итларда жанг қилганлари, аммо ғолиб чиққанларига  
эътибор бердилар. Бу умидга суяниб, улар фақат ўз-ўзла-  
ри ва худоларда паноҳ топадилар. Буларнинг ҳаммаси  
ва аввалги қонунлар таъсирида пайдо бўлган ва қонун-  
c ларга бўйсунушга мажбур этган ўша пайтда ҳукмрон  
қўрқинч ўзаро дўстликни уларнинг (онгларига) сингдир-  
дилар. Олдинги мулоҳазаларимизда бу қўрқинчни биз  
қўпинча виждонлилик, деб атаган эдик. Биз шуни тас-  
диқлаймиз-ки, ким бахтли бўлишни истаса, унга хизмат  
қилиши зарур. Фақат разил қўрқоқларгина бу қўрқинч-  
дан озоддирлар, ўшанда кимки бу даҳшатга тушмаган  
бўлса, у жасорат этмаган ва(душманни) зарба бериб қай-  
тармаган, муқаддас жойлар, қабрлар, ватан, ўз аҳли бай-  
t лари ва дўстларини ҳимоя қилмаган, уларга ёрдамга  
келмаган бўларди. Аммо, биз ҳаммамиз битталаб тарқ-  
алган ва дунёга сочилиб кетган бўлар эдик.

Мегила. Ажнабий (биродар), сен тўғри гапирмоқда-  
сан, сўзларинг ўзингга ва ватанингга муносиб сўзлар.

Афиналик . Ишлар шунақа, Мегилл . Сенинг ҳузурингда ўша замон воқеаларини баён этса бўлади, чунки сенинг ўз аждодларинг билан зотинг бир хил. Клиний билан биргаликда сен ўйлаб кўр, биз гапирган гапларнинг қонунчиликка қандайдир муносабати борми? Чунки мен бунинг ҳақида фақат гапириш учунгина мулоҳаза юритаётганим йўқ, балки муҳокама қилаётганимиз мавзу учун шундай қилдим. Ўзингиз кўриб турибсиз: биз афиналиклар қандайдир йўл билан форслар тутган аҳволга тушиб қолдик, фақат улар халқни мумкин қадар истибодда олиб бордилар, биз одамларни аксинча мумкин қадар озодликка йўллаймиз. Бундан қандай хулоса чиқади? Бизнинг аввалги мулоҳазаларимиз маълум бир маънода ажойиб мулоҳазалар эди-ку.

Мегилл . Яхши сўзламоқдасан, аммо сўзларингни бизга тузукроқ тушунтириб бер.

Афиналик . Майли, шундай бўла қолсин. Дўстлар, бизнинг қадимий қонунларимиз ўз кучларини сақлаб турган пайтларда халқ ҳеч нарса устидан ҳукмронлик қилмас, аммо маълум бир маънода уларга (қонунларга – тарж.) бўйсунар эди.

Мегилл . Сен қайси қонунлар ҳақида гапирмоқдасан?

Афиналик . Агар эркин ҳаётнинг беқиёс гулаганини ибтидосидан муҳокама этилса, мусиқа санъати борасидаги ўша замон қонунлари тўғрисида. Ўша пайтда бизда мусиқа санъати турлари ва шакллари бўйича фарқланар эди. Кўшиқ айтишларнинг мадҳия деб аталувчи бир турини худоларга сифиниш, муножотлар ташкил этади; уларнинг қарама-қаршисини бошқа турдаги кўшиқ айтишлар ташкил этарди – уларни кўпинча френлар, дейилади; кейин пэанлар келадилар ва ниҳоят дифирамб, менинг фикримча ўз номи билан Диониснинг туғилишига ишора қилади. Дифирамб кўшигининг айрим бир турини «номлар» аниқроғи – «кифародик номлар» деб атаганлар. Бу ва бошқа яна нималардир белгилаб кўйилгач, бир турдаги кўшиқни бошқа турга ўтказишда ҳаддан ошишлар таъқиқлаб кўйилди. Уларнинг (яъни шундай бир турдан бошқасига ўтказишдаги ҳаддан оширишларнинг – тарж) моҳиятини билиб олиш, шу билан бирга унинг билувчисини топиш, топганидан кейин эса бўйсунмаганини

жазолаш – ҳозиргидай ҳуштак чалишлар ва оломоннинг қий-қириқларининг иши эмас; мақтовлар гулдурос қарсақлар билан изҳор этилмас эди, қарор қилинган эди-ки, тарбия билан шуғулланувчилар уларни сукут сақлаб ожиригача эшитсинлар; болалар эса, уларнинг раҳбарлари ва халқнинг кўпчилиги таёқча ёрдамида ўзларига келтирилдилар. Бундай тартибда кўпчилик фуқаролар ихтиёрий бўйсунардилар ва ўз баҳосини шовқин билан ифодалашга журъат этмас эди. Шундан кейин вақт ўтиши билан жоҳилона қонунбузарликларни келтириб чиқарувчилар табиатан иқтидорли, лекин Музалар соҳасида нима адолатли ва қонуний эканлигини билмайдиган шоирлар бўлдилар. Вақсхона жазавига тушиб, лаззатланишларга керагидан ортиқча берилиб улар френларни гимн (мадҳия)лар билан, пэанларни дифирамбалар билан қориштириб, кифарада най (флейта)га тақлид қилиб ҳамма нарсани бир-бирига аралаштириб, беихтиёр равишда, аммо онгсизлик билан улар мусиқий санъатга путур етказдилар; гўёки унда ҳеч қандай тўғрилиқ бўлмаганидай ва унинг сифатидан қатъий назар унда фақат ҳузурланаётган одам, оладиган лаззат ўлчов бўлиб хизмат қиладигандай. Бундай асарларни ёзиб ва шунга ўхшаш таълимотларни баён қилиб, улар кўпчиликка мусиқий санъатга ноқонуний муносабат ва уларни арзигулик баҳоловчи (судя)лар, деб ҳисоблашга мажбур этадиган беадабона фикрни сингдирадилар. Шунинг учун аввал сокин театрлар, гўёки томошабинлар Музаларда нима ажойиб-гўзалу нима ундай эмаслигини тушунадигандай шовқин-суронга тўлдилар ва театрларда энг яхшилар ҳукмронлиги ўрнига томошабинларнинг қандайдир нолойиқ ҳукмронлиги ўрнашиб қолди. Агар бу ерда халқ орасидаги фақат олижаноб одамларнинг ҳукмронлиги пайдо бўлганида, унчалик офат-бало бўлмасди. Энди мусиқий санъатдан бошлаб бизда оммавий донолик ва қонунсизлик бошланди, ундан кейин озодлик – эрк келди. Ҳамма жасур, билимдон бўлди, жасурлик (кўрқмаслик) беҳаёликни пайдо қилди. Чунки бу беадаблик – энг яхши одамнинг фикридан кўрқмаслик, балки энг ёмон беҳаёликдир – жуда ҳаддидан ошган озодлик (эрк)нинг натижасидир.

Мегилл. Мутлақо тўғри.



Афиналик. Бу эркинликдан кейин ҳокимларига бўйсуннишни истамаслик пайдо бўлди, кейин ота ва онага, барча катталарга ва уларнинг панд-насиҳатларга бўйсуннишдан бўйин товлай бошладилар ва охир-оқибатда қонунларга ҳам қулоқ солмасликка интилишлар пайдо бўлди. Бу сўнгги чегарага етиб келгач, энди қасамларга, шартномаларга ва ҳатто худоларга эътибор бермайдилар; бу ерда қадимий титаник фитрат намоён бўлади; ўзларининг титанларга тақлидлари билан одамлар яна аввалги ҳолатларга қайтадилар ва бало-офатларга тўла машаққатли ҳаёт кечирадилар. Буларни нега гапирмоқдамиз? Менин-гча бизнинг мулоҳазаларимизнинг ҳам тизгинини (жиловини) отнинг тизгинини тортгандай тортиб туриш керак: бўлмаса тизгинсиз нутқ бизни олиб қочиб кетади. Биз, мақолда айтилганидек, эшакдан хуржунимизни тушириб юбормаслигимиз зарур. Шунинг учун ҳам мен савол бермоқдаман: бу (сўзлар) нима учун айтилди?

Мегила. Жуда яхши.

Афиналик. Бу шунинг учун айтилди-ки...

Мегила. Нима учун? Аниқроқ айт.

Афиналик. Биз тасдиқлаб айтган эдик-ки, соҳиби қонун уч мақсадни назарда тутиши керак: тартиб бераётган давлат озод (эркин) бўлиши, ички дўстоналик (ботинда дўстлик) ва онг соҳиби бўлиш. Шундай деб айтилган эди, тўғрими?

Мегила. Мутлақо тўғри.

Афиналик. Бунинг учун биз, бир тарафдан энг мустабид, иккинчи томондан энг эркин давлат қурилишини олдик. Энди, қайси бири кўпроқ тўғри экан. Агар унисига ҳам, бунисига ҳам қандайдир мўътадиллик киритилса, (яъни) улардан бирида ҳокимият чегараланса, бошқасида озодлик (эрк) чегараланса, у ҳолда уларда алоҳида бир фаровонлик пайдо бўлади; агарда қуллик ёки эркинликни сўнгги чегарасигача етказилса, унда биринчи ҳолда ҳам, иккинчи ҳолда ҳам зарар бўлади.

Мегила. Сен айни ҳақиқатни айтмоқдасан.

Афиналик. Шунинг учун биз доровий қўшин тартиботини, тоғлар этакларидаги Дардан манзилгоҳини, денгиз бўйи аҳоли яшаш жойларини, ҳамда тўфондан кейин

қолган биринчи одамларнинг турар жойларини кўриб чиқдик; бизнинг мусиқа санъати ҳақидаги, мастлик ҳақидаги ва уларгача айтилган барча мулоҳазалар ҳам худди ўшанинг ўзига қаратилган эди. Буларнинг ҳаммаси эса, давлатга қандай қилиб яхшироқ тартибот бериш ва хос одам қандай қилиб ўз ҳаётини яхши яшаб ўтказиши мумкин, деган масалани кўриб чиқиш учун айтилган эди.

**б** Мегилл ва Клиний биз ўзимизга, тўғри, яхши иш қилдик, деб исбот қила оласизми?

**Клиний**. Ажнабий (биродар), менда бундай далил борга ўхшайди. Барча биз қилган мулоҳазалар, бенаф бўлмади шеккили. Чунки менга улар жуда зарур эдилар ва мен сени ва Мегиллни учратганим айти муддао бўлди. Сизларнинг иккалангиздан ҳам, ўзим билан рўй бергани яширмайман,

**с** чунки бизнинг бу учрашувимизни бахтли бир белги деб биламан. Критнинг кўп қисми янги макон (колония) ташкил қилишга қарор қилди ва кносийларга бунга ғамхўрлик қилишни топширди; Кнос эса бу ишни менга ва яна бошқа тўққиз шахсга топширди. Бизга қонуларни белгилаш ваколати берилган, – биз шу ернинг қонуларини ҳам, агар бизга маъқул бўлиб баъзилари ёқса бошқа юртларнинг қонуларини ҳам уларнинг ажнабий юртларники бўлишига эътибор бермай, агар улар яхшироқ бўлса жорий этамиз. Ўзимизга шундай бир ҳузурни раво кўрайлик: айтилганлардан саралаб олиб, суҳбатлашиш борасида, гўё янгитдан бошлаб

**д** кургандек давлат қурайлик. Биз ўзимизни қизиқтирган масалани кўриб чиқамиз ва шу билан бирга балки, мен ҳам бу тартиботдан бўлғуси, келажакдаги давлат учун фойдаланарман.

**Афиналик**. Клиний, бу ҳеч ҳам урушга чақириққа ўхшамайди-ку! Агар Мегилл қарши бўлмаса, мен ўзимда бор нарсани: кучни ҳам, идрокни ҳам сенинг ихтиёрингга топширишга тайёрман.

**Клиний**. Аъло (фикр).

**Мегилл**. Мен ҳам ўзимда бор нарсани топширишга тайёрман.

**Клиний**. Иккалангиз ҳам ажойиб сўзларни айтдингиз! Келинг, аввало сўз билан ўз давлатимизга тартиб беришга уришиб кўрайлик.

## Мундарижа

Сўз боши .....	5
Биринчи китоб .....	7
Иккинчи китоб .....	41
Учинчи китоб .....	72
Тўртинчи китоб .....	107
Бешинчи китоб .....	134
Олтинчи китоб .....	161
Еттинчи китоб .....	205
Саккизинчи китоб .....	254
Тўққизинчи китоб .....	284
Ўнинчи китоб .....	325
Ўн биринчи китоб .....	365
Ўн иккинчи китоб .....	400
Урфон Отажон. Афлотун ва унинг «Қонунлар» асари ҳақида .....	440
Изоҳлар (тузувчи Урфон Отажон) .....	443

# **АФЛОТУН**

## **Қонунлар**

Муҳаррирлар  
Г. МИРЗАЕВА, Т. ҒОФУРЖОНОВА

Мусаввир ва бадиий муҳаррир  
Б. БОЗОРОВ

Тех. муҳаррир  
Е. ДЕМЧЕНКО

Мусаҳҳиҳ  
М. ХУДОЁРОВА

Компьютерда саҳифаловчи  
Ф.БОТИРОВА

Босишга рухсат этилди 20.02.2008. Бичими 84x108 1/32.  
Босма тобоғи 14,125. Шартли босма тобоғи 23,73  
Адади 1000 нусха. Буюртма № 38.  
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.  
«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.  
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:  
Нашр бўлими – 368-36-89;  
Маркетинг бўлими – 128-78-43  
факс — 173-00-14; e-mail: yangiasravlodi@mail.ru